

ЗАГЛАВИЕ НА ПРОЕКТА: СОЦИАЛНО АГРОПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО ЗА ХОРА С УВРЕЖДЕНИЯ В ТРАНСГРАНИЧНАТА ЗОНА (AGRI-ABILITY)

РАБОТЕН ПАКЕТ 4.3.1 ДОКЛАД ЗА БИЗНЕС МОДЕЛИТЕ ЗА СЕЛСКОСТОПАНСКА ДЕЙНОСТ НА ЛИЦАТА В НЕРАВНОСТОЙНО ПОЛОЖЕНИЕ В ТРАНСГРАНИЧНАТА ОБЛАСТ

Проектът е съфинансиран от Европейския фонд за регионално развитие (ЕФРР) и от национални фондове на страните, участващи в Програмата за сътрудничество Interreg V-A „Гърция-България 2014-2020 г.

Партньор по проекта: РВЗ Югозападен университет „Неофит Рилски” – Правно-исторически факултет

Отказ от отговорност: Съдържанието на тази публикация е изцяло отговорност на РВЗ Югозападен университет „Неофит Рилски” – Правно-исторически факултет и по никакъв начин не може да се счита, че отразява възгледите на Европейския съюз, участващите страни, управителния орган и Съвместния секретариат

Благоевград, 2020 г.

СЪДЪРЖАНИЕ:

1. Анализ и оценка на настоящото състояние на социалното предприемачество на свързани със селското стопанство дейности.	4
1.1. Въведение	4
1.2. Социални предприятия в България	5
1.3. Проблеми и перспективи на социалното предприемачество в България.....	5
1.4. 1Добри практики от други европейски държави.....	12
2. Идентифициране на проблеми и предизвикателства пред социалното предприемачество в селското стопанство за хората с увреждания.....	16
2.1. Идентифициране на проблеми	24
2.1.1. Ресурсно обезпечаване	24
2.1.2. Недостатъци на проектния подход	25
2.1.3. Проблеми със заобикалящата среда	25
2.1.4. Предразсъдъци и стереотипи	26
2.1.5. Кадрови проблеми	26
2.2. Идентифициране на предизвикателства	27
3. Идентификация на социалните, културните и правни потребности на хора с увреждания в българската част на трансграничния район	27
3.1. Идентификация на социалните потребности	27
3.2. Културни предизвикателства пред хората с увреждания	34
3.3. Правни потребности	44
4. Примерен бизнес модел за социално предприемачество на хора с увреждания, свързан със селско стопанство	50
4.1. Теоретична обосновка	50

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

4.2. Теория за интеграция на информацията	51
4.3. Теория на планираното поведение	52
4.4. Теория на Портър за веригите за създаване на стойност	54
4.5. Клъстерна теория	56
5. Изводи и препоръки	58

1. Анализ и оценка на настоящото състояние на социалното предприемачество на свързани със селското стопанство дейности

1.1. Въведение

Трудовата интеграция е важен социален и икономически проблем на всяко общество, поради което е основен общоевропейски и национален стратегически приоритет. Трудовата заетост и социалното приобщаване се разглеждат в пряка връзка с намаляване на бедността и повишаване качеството на живот. По тази причина те са едно от най-важните направления на трудовата и социалната политика на Европейския съюз, в името на което съществуват множество директиви, политики, планове и конкретни програми. В този контекст се очертава необходимостта от търсене на алтернативни възможности за осигуряване на трудова заетост, каквато например би могло да бъде социалното фермерство, като форма на социално предприемачество и социална иновация в селските райони, (Slavyanska, V. & Dimitrova, V., 2016).

Социалните предприятия предоставят възможности за заетост и професионално обучение на сегменти от обществото, които трудно намират работа – дългосрочно безработните, лицата с увреждания, бездомните, младежите в риск и жените, дискриминирани по полов признак, (Alter, K., 2007: 28)

В настоящото проучване се използва дефиницията за социално предприемачество на Defourny & Nyssens, а именно: „Социалните предприятия са частни организации с нестопанска цел, които предоставят стоки или услуги, пряко свързани с тяхната изрична цел да облагодетелстват общността. Те разчитат на колективна динамика, включваща различни видове заинтересовани лица в техните ръководни органи, придават висока стойност на автономността си и носят икономически рискове, свързани с тяхната дейност”, (Defourny, J., & Nyssens, M., 2008).

Социалните предприятия за трудова интеграция (СПТИ) съществуват в Европа от около половин век, като много от тях са създадени през последните две десетилетия в рамките на политиките за борба с безработицата. Въпреки че често са свързани с подобни обществени политики, WISEs са автономни икономически субекти, чиято обща цел е професионалната интеграция в социалните предприятия или на други места на хора с увреждания или в неравностойно положение на пазара на труда, (Davister, C., Defourney, J., & Gregoire, O., 2004).

В Европа СПТИ играят важна роля за насърчаване на социалното приобщаване и заетостта. СПТИ са специфичен тип социални предприятия и могат да бъдат разделени на

три групи: а) частни и автономни предприятия, действащи на пазара; б) предприятия, в които работниците в неравностойно положение имат права на служители съгласно националното трудово законодателство и в) чиято основна мисия е интеграцията чрез работа на хора в неравностойно положение. WISEs преместват хиляди хора в неравностойно положение от конвенционалните социални структури, в които са прости обекти на помощ и ги реинтегрират напълно в обществото, като ги превръщат в производители и генератори на ценности за себе си и за другите, (Borzaga, C., & Loss, M., 2002).

1.2. Социални предприятия в България

Към 2019 г. в Р. България има действащи към 85 неправителствени организации, които предлагат услуги с висок икономически риск и не реализират печалби. По тази си дейност социалните предприятия, действащи на територията на Р. България не се различават значително от други европейски действащи предприятия, Терзиев, В., & Арабска, Е. (2017). Основните им характеристика са:

- ясно изразеният социален елемент;
- насочени са към социално уязвимите групи;
- стопанската дейност е насочена към подобряване на жизнения стандарт на посочените групи.

1.3. Проблеми и перспективи на социалното предприемачество в България

Според изследване на Славянска В. & Димитрова, В. (2016) в Европа социалните предприятия са били познати от години, но набират скорост едва след 2000 г., когато част от държавите членки на ЕС започват да въвеждат правна дефиниция и характеристики за „социално предприятие“. Понастоящем в множество европейски държави (като Италия, Белгия, Франция и др.) социалното предприемачество вече се е наложило като доказано ефективен инструмент за третиране на обществено значими социални проблеми чрез бизнес дейности и организации, представлява съществен сегмент от бизнеса и обществените нагласи към него са все по-позитивни и подкрепящи. Въпреки липсата на правна уредба към настоящия момент в Р. България редица юридически лица се самоопределят като социални предприятия, като най-често това са работодатели на хора от рискови социални групи, като осъществяващи услуги (вкл. обучителни и образователни) в полза на такива целеви групи и като извършващи социални дейности в най-широк смисъл.

Славянска В. & Димитрова, В. (2016) изтъкват редица положителни предпоставки, които благоприятстват развитието на социалното предприемачество у нас:

1. съществува широко схващане за понятието „социално предприятие“ и липсата на конкретна правна регламентация позволява всяко юридическо лице да може да се самоопредели като такова предприятие;
2. сравнително ниският корпоративен данък, който оказва положително влияние върху стопанските субекти;
3. юридическите лица с нестопанска цел могат да извършват стопанска дейност и то при сравнително облекчени условия и биха могли да имат водеща роля при осигуряването на подкрепа на уязвимите групи.

Фактори, възпрепятстващи развитието и устойчивостта на социалните предприятия в Р. България:

1. непостоянен бизнес климат;
2. липса на стимулираща държавна политика насочена към развитието на социалното предприемачество;
3. липса на дългосрочни програми, насърчаващи подкрепената и защитена заетост, които да не са насочени само към хора с увреждания;
4. ограничени възможности за финансиране, стартиране или поддържане на стопанска дейност.

Кооперации

Кооперацията по смисъла на българското право е „сдружение на физически лица с променлив капитал и с променлив брой членове, които чрез взаимопомощ и сътрудничество осъществяват търговска дейност за задоволяване на техни икономически, социални и културни интереси“, (Закона за кооперациите: <https://www.lex.bg>). Кооперациите имат правната възможност да се обединяват в териториални, отрасли, национални и други

съюзи, които от своя страна могат да образуват свои съюзи и федерации. В тази връзка могат да се посочат няколко кооперативни съюзи:

- Централният кооперативен съюз (<https://www.cks.bg>), който е учреден през 1947 г. и представлява обединение от потребителски кооперации и към настоящия момент има 115 003 член-кооператори, обединени в 677 кооперации и 31 регионални кооперативни съюзи;
- Национален съюз на земеделските кооперации в България (НСЗКБ) е създаден през 1991 г. и се състои от обединени на териториален принцип земеделски кооперации, които са членове на НСЗКБ (<http://nszkb.com>);
- Кооперативен съюз „Национален съюз на трудово-производителните кооперации“ (<http://www.uniontpk.com>) е учреден още през 1995 г. с друго име. Съюзът е неделима част от българското кооперативно движение - едно от най-старите в Европа, което има дългогодишни традиции и дълбоки корени в обществото. Членуващите в Съюза кооперации са обединени на териториален принцип в 16 Регионални съюзи, които подпомагат методически и организационно дейността на членуващите в тях кооперации, съдействат за решаване проблемите им на регионално ниво и защитават интересите на кооперациите пред местните органи на властта;
- Националният съюз на кооперациите на хората с увреждания възниква през 1992 г., но с друго име. Първоначалната регистрация на юридическото лице е „Национален съюз на кооперациите на инвалидите“, но през 2015 г., в резултат на законодателни промени наименованието се променя. Основна приоритетна цел на Съюза е развитието и подобряването на дейността на членовете му за разширяване възможностите за трудова дейност на инвалидите като основна форма за интеграцията им в обществото.¹

Правни форми

Предвид липсата на конкретна правна регламентация до средата на 2018 г. за „социални предприятия“ в България се приемат първични кооперации, сдружения и

¹ Уставът е променен през 2015 г., като терминът „инвалиди“ се премахва от него, както и всичкият текст предназначен за хората в неравностойно положение, което коренно изменя първоначалния вид и предназначение на националния съюз.

фондации, осъществяващи дейности, генериращи приходи. С влизането в сила на Законът за предприятията на социалната и солидарна икономика,² социалното предприятие получава своята правна рамка и се въвежда нов основополагащ термин „социална и солидарна икономика“. Съгласно разпоредбата на чл. 5 от ЗПССИ „субекти на социалната и солидарна икономика са кооперациите, юридическите лица с нестопанска цел за осъществяване на общественополезна дейност и социалните предприятия“.

Източници на доходи

Въпреки че няма официални обобщени и сравними данни, крайното финансово състояние на социалните предприятия в България - съдейки по интервюираните представители на този сектор и прегледа на литературата от този доклад се оказват слаби. Основният източник на доходи на интервюираните социални предприятия са спестявания, както и помощ от приятели и семейство; това е по-специално случаят на тези с нестопанска цел, генериращи приходи дейности. Кооперациите, от друга страна, обикновено кандидатстват за финансиране от Агенцията за хората с увреждания и от оперативните програми. Интервюираните генерират приходи от предоставяне на платени услуги, производство на стоки за продажба и участие в търгове, обявени от националните органи.

Социални последици

Измерване на социалното въздействие на социалните предприятия в България все още не се прилага на практика. Въпреки това има планове за подобна оценка в плана за действие 2014-2015 г. в подкрепа на изпълнението на Националната социална икономическа концепция (<https://www.strategy.bg>). Съгласно разглежданата концепция, основната цел на социалните предприятия е трудовата интеграция, като тяхното въздействие е върху лицата в неравностойно положение, хората с увреждания и безработните лица. Интервюираните социални предприятия отчитат различни обществени ползи от своите действия. В допълнение към пълната трудова интеграция на хора в неравностойно положение може да се добави:

² В сила от 02.05.2019 г., обн. ДВ. бр.91 от 2 Ноември 2018 г., ... доп. ДВ. бр.17 от 25 Февруари 2020 г.

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

- осигуряване/подобряване на социални и здравни грижи за хора в неравностойно положение;
- предоставяне на социална помощ и грижи от общ характер;
- улесняване на достъпа до и предоставянето на образование и учене през целия живот, както и подкрепа на социалната интеграция и личностните постижения на децата, младежта и други хора, нуждаещи се от грижи;
- използване на платени работници. Отделно от доброволческите сдружения/неправителствени организации (НПО), социални предприятия в България в голяма степен разчитат на платени работници. Интервюираните социални предприятия са микро и средни предприятия, използващи набор от 8 до 60 души, както на пълно, така и на непълно работно време; само един от тях докладва за използване на около 5-ма доброволци. Кооперациите са предимно средни предприятия.

Сфера на дейност

Икономическият и социален съвет (<https://esc.bg/>) определя, че основните области на дейност на социалните предприятия в Р. България са:

- доставка на социални услуги;
- заетост на хора с увреждания.

Фактори, ограничаващи стартирането и развитието на социално предприятие:

- посредничество при намиране на работа на безработни лица;
- предоставяне на здравни услуги;
- дейности в областта на образованието и други.

НПО, генериращи приходи от дейности в Р. България, основно предоставят социални услуги за възрастни или млади хора и деца. Един пример за такова НПО социално предприятие е Фондация Пиа Матер, която е най-големият доставчик на социални услуги за възрастни хора, лица с увреждания и болни хора в град София. Техните услуги включват 24-часови домашни грижи на достъпни цени за доставка на храна и социално подпомагане

на хора, които не са в състояние да си позволят редовно такава. Фондацията също така осигурява обучение на хората, които изпълняват социални услуги, обикновено за хора с увреждания или дългосрочно безработни хора, както и обучение на асистенти, които биха искали да работят в други страни от ЕС (например Германия, Австрия, Италия и други). Една от интервюираните заинтересовани страни съобщава, че съгласно действащото законодателство, НПО, генериращи приходи не могат да предоставят здравни услуги, тъй като те трябва да бъдат регистрирани като търговски дружества. Основният предмет на дейност на специализираните предприятия или кооперации на хората с увреждания е работна интеграция. Най-често такива предприятия работят предимно в „леката“ индустрия.

Според Славянска В. и Димитрова В. (2016) съществуват множество проблеми в дейността на социалните предприятия в България:

- финансира се предимно заетост, а не предприемаческата дейност като такава;
- достъпни са за по-големи организации, които имат вече сериозен наличен ресурс; увеличават зависимостта от грантовото финансиране;
- фокусират се върху краткосрочни резултати (предимно количествени) и се затрудняват да оценят по-цялостно въздействие;
- почти никога не предвиждат средства за организационно и институционално развитие на организациите, изграждане на сектор и мрежи; често се изисква собствен принос.

Посочват се и някои проблеми и перспективи на социалните иновации в селските райони:

- диверсификацията на местните икономики;
- продължаващата нужда от технологичен напредък при производството на храни;
- атрактивността на селските райони за свободните предприемачи - по-висок стандарт на живот и качество на околната среда;
- технологичният напредък и пазарните тенденции, насърчаващи малкия бизнес да се локализира в селските райони;
- подобряването на инфраструктурата и достъпността на селските райони;

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

- иновациите в предоставянето на услуги, произтичащи от необходимостта да се осигурят качествени услуги на населението, отдалечено от големите градски центрове;
- растежът в екопроизводството и екоиновационния сектор.

Като основни пречки пред развитието на иновациите в селските райони авторите посочват:

- липсата на качествена инфраструктура за ширококолов пътен достъп;
- относително слаба икономическа основа, малкото на брой бизнеси, липса на клъстеринг, което възпрепятства трансфера на знания, изграждането на мрежи и конкуренцията;
- напускането на младите и високообразовани хора, което се отразява в липсата на висококвалифицирани кадри за селското стопанство и индустрията, основани на знанието, Славянска В. и Димитрова В. (2016).

Наред с тези тенденции, благоприятстващи или възпрепятстващи социалното предприемачество и иновации, социалното земеделие има и своя специфика.

Според авторите Славянска, В. и Димитрова, В. (2016) от всичко посоченото по-горе в България социалното земеделие е в изключително ранен стадий на развитие – това явление е почти непознато за българското общество. Основните дейности са свързани с отглеждане и работа с животни (основно с коне) за деца, младежи и възрастни, които имат различни здравословни проблеми, както и участие в земеделски дейности за възрастни с проблеми със социалното поведение и адаптацията (затворници и представители на малцинствата). Има центрове за селски/аграрен туризъм, чиято дейност е насочена към хора от всички възрастови групи без специфични нужди и целите им са предимно развлекателни. В тези дейности участват терапевти, инструктори, обучители, консултанти и фермери. Въпреки наличието на индивидуални инициативи, свързани основно с реализация на проекти, финансирани по различни програми, социалната насоченост на селското стопанство все още трудно привлече внимание. Оскъдната налична информация за възможностите и ползите от социалното земеделие все още не е в състояние да предизвика обществен интерес, включително интерес от изследователи или управляващи органи. Съществуващите примери

са в резултат на частна инициатива без никаква намеса и координация от страна на правителството.

Според Славянска, В. и Димитрова, В. (2016) като основни причини за слабото разпространение на социалното фермерство се посочват:

- липса на информираност от страна на институциите, организациите и бизнеса по отношение на важността и потенциала на социалното земеделие;
- липса на адекватна държавна политика, фокусирана върху стимулирането и популяризирането на този тип дейност;
- липса на изградени мрежи и кооперации в селските райони;
- липса на разработени материали за обучение на земеделски производители;
- недостатъчно развити структури на селските райони, насърчаващи прилагането на алтернативни модели на заетост и използване на многофункционалното земеделие като източник на приходи и други.

Предвид всички посочени негативни предпоставки за развитие на социалното фермерство в Р. България следва да се посочат и някои положителни такива, които могат да подобрят развитието на социалното предприемачество в България. Като такива могат да се посочат различните държавни финансови стимули за стартиране на социално агропредприемачество, които от своя страна осигуряват заетост на хора от уязвимите групи и подобряват техния жизнен стандарт.

1.4. Добри практики от други европейски държави

В Естония няма дефинирани WISEs, но подобни действия се извършват от НПО и дружества с ограничена отговорност (ООД). През 2012 г. е създадена Асоциация на социалните предприятия, в която членуват над 30 организации. Има няколко фондации, където социалните предприятия могат да кандидатстват за финансиране за започване на бизнес, (Raudsaar, M., & Kaseorg, M., 2013). В последно време социалното фермерство привлича вниманието на все по-голям брой заинтересовани страни. От една страна, това е резултат от различното възприемане на ролята и възможните положителни ефекти на селскостопанските ресурси върху социалното, физическото и психическото благосъстояние

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

на хората. От друга страна, социалното селско стопанство представлява нов шанс за фермерите да осъществяват алтернативни услуги, да разширяват и диверсифицират своята дейност и ролята си в обществото. Широкото определение за социално фермерство е, че то засяга всички дейности, които използват селскостопански ресурси за насърчаване (или генериране) на социални услуги в селските райони. Примерите за тези услуги включват рехабилитация, терапия, защитена заетост, обучение през целия живот и други дейности, които допринасят за социалното приобщаване, (Di Iacovo, F., & O'Connor, D., 2009).

Социалното фермерство включва всички дейности, които използват селскостопански ресурси от растения и животни, за да се насърчи (или да се генерира) терапия, рехабилитация, социално приобщаване, образование и социални услуги в селските райони. То е тясно свързано със стопанства, където (малки) групи от хора могат да останат и да работят заедно със семейни фермери и социални практики.

Дейностите за социално фермерство на Естонската селска мрежа (NRN) се основават на тематичната работна група на Европейската мрежа за развитие на селските райони. Специфичната цел на тематичната инициатива за социално селско стопанство е да се подобри прилагането на програмите за развитие на селските райони в подкрепа на социалното фермерство и да се дадат входни данни за развитието на бъдещия програмен период на национално и европейско равнище. Програмата Leader предлага големи възможности за подпомагане на социалните селскостопански дейности, тъй като позволява различни инвестиции, свързани с хора с увреждания.

Например в Естония програмата Leader подкрепя проекти (Kloogen, M., 2012) като:

- обзавеждане на работни места за хора с увреждания;
- изграждане на паркоместа и тротоари за център за конна терапия;
- обучения;
- изграждане на входове за инвалидни колички.

Социалното селско стопанство предполага две неща - първо, разнообразяване на селското стопанство и второ, социална работа на общностно ниво. В литературата

социалното фермерство се обозначава с различни термини - грижовно фермерство, зелена грижа, фермерство за здраве и други. Социалното фермерство използва селското стопанство като терапевтичен инструмент за осигуряване на здравни, социални и/или образователни услуги, (Davister, C., Defourney, J., & Gregoire, O., 2004).

Колкото по-тежка е степента на инвалидност, толкова по-ниско е участието в работната сила: само 20% от хората с тежки увреждания в сравнение с 68% за тези, които нямат дългогодишен здравословен проблем или увреждане, (Dupré, D., & Karjalainen, A., 2003). Повече от половината хора с увреждания са използвали своята социална мрежа (роднини, приятели, съюзни организации) за намиране на работа (<http://www.abikasi.ee/>; <http://www.think.ee/?doc=54>). Повече от трета санамерили работа по собствена инициатива: обяви за работа, директни контакти с работодатели или стартиране на собствен бизнес. Правителственият осигурителен фонд за безработица и обучението са имали по-слабо въздействие върху намирането на работа на хората с увреждания, (Soo, K., 2009). Социалното предприемачество и фермерство са ефективни начини за намаляване на безработицата сред хората с увреждания.

За разлика от други европейски страни за социално земеделие в България се заговори съвсем наскоро. Отделни неправителствени организации са изпълнявали проекти, които са подкрепяли някои от дейностите на социалното земеделие.

Стартира нов международен европейски проект за трансфер на концепции, опитности, умения и обучение по социално земеделие и екосоциално включване (<http://www.inclufar.eu/en/>). Целта на проекта е да стартира инициативите за прилагане на принципите и идеите на социалното земеделие и да постави началото на дискусия за възможностите, нагласите и начините за развитие на механизми за подпомагане на земеделски стопанства, които прилагат социалното земеделие. По проекта ще работят организации от 7 страни, сред които Финландия, Норвегия, Холандия, Германия и Австрия, които са с 30-40-годишен опит в областта на социалното земеделие и екосоциалното включване. По-млад е опитът на прибалтийските страни. „Ние сме партньор, който няма да трансферира опит, а актуални действия, стъпки и процеси за създаване и развиване на

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

социалното фермерство и еко-социалното включване в България според процесите и потребностите в страната. Това се оценява като висококачествен принос от останалите партньори по проекта INCLUFAR“, съобщават представители на българския партньор по проекта - националното Сдружение по антропософска лечебна педагогика и социална терапия (САЛПСТ) със седалище във град Варна.

Основните цели на проекта са този трансфер на социални компетенции, програми и форми на социално фермерство и екосоциално включване да се обменят между партньорите и съвместно да се изработи нова програма за допълнително обучение на професионалистите от социалната сфера и свързаните с нея. Краен продукт на проекта ще бъде изработването на профил на професията „Експерт по включващо фермерство и регионално развитие“, наръчник за обучението и програма за него. Тази професия е допълнителна квалификация за градинари, фермери, предприемачи, мениджъри и всички заинтересовани, които работят в областта на включващата зелена грижа.

Проект „Социално фермерство, социално въздействие“

Проект „Социално фермерство, социално въздействие“ (<https://sofiproject.org/>) е стратегическо партньорство по Програма Еразъм+, координиран от Growing Rural Enterprise - Великобритания и се изпълнява в партньорство с Р. България чрез Citizens Actions for Reach Portal (CARPortal) и следните организации:

- Bildungshaus Schloss Retzhof (Австрия) – организация, специализирана в образование за възрастни със стремеж за постигане на среда без бариери;
- Vocalan (Испания) - професионално обучение на животни, кучета придружители и провеждане на терапия с животни;
- Confederazione Italiana Agricoltori Toscana (Италия) - земеделска асоциация с дългогодишен опит в социално фермерство.

Продължителността на проекта е от 1 октомври 2016 г. до 1 октомври 2018 г. Основната цел е да бъдат проучени добри практики и да се съберат доказателства относно социалното въздействие, което оказва социалното фермерство върху различни бенефициенти.

2. Идентифициране на проблеми и предизвикателства пред социалното предприемачество в селското стопанство за хората с увреждания.

По своята дефиниция заетостта се разглежда като основно човешко право за полагане на труд. Правото на труд е признато от ООН с Всеобщата декларация за правата на човека.

(https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/blg.pdf) ;

(<https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=blg>)

Съгласно чл. 23 и чл. 24 от нея: „Всеки човек има право на труд, на свободен избор на работа, на справедливи и благоприятни условия на труд, както и на закрила срещу безработица“. В тази насока заетостта се намира в тясна връзка с намаляване на бедността и води до повишаване на качеството на живот на всяко общество. Поради тази причина заетостта се е превърнала в едно от най-важните направления на труда и социалната политика на България и Европейския съюз, за която съществуват множество закони, директиви, политики, мерки и конкретни програми.

Освен познатите чисто традиционни форми за полагане на труд от хората, в нашето съвремие важен приоритет се явява и необходимостта от търсене и предоставяне на различни възможности за включване в пазара на труда на хората в неравностойно положение. Съгласно чл. 27 от Конвенцията за правата на хората с увреждания, по която Р. България е страна е посочено, че: „Държавите-страни по настоящата конвенция, признават правото на труд на хората с увреждания наравно с всички останали, като това включва правото на възможност за прехрана чрез свободно избрана или приета работа на пазара на труда и в работна среда, която да е отворена, недискриминационна и достъпна за хора с увреждания“.³

Една от алтернативните възможности за осигуряване на заетост за хората в неравностойно положение се явява социалното предприемачество в областта на земеделието. Разглеждайки социалното предприемачество през призмата на земеделието

³ Конвенция за правата на хората с увреждания, Ратифицирана със закон, приет от 41-ото НС на 26.01.2012 г. - ДВ, бр. 12 от 10.02.2012 г. Издадена от Министерството на труда и социалната политика, обн., ДВ, бр. 37 от 15.05.2012 г., в сила от 21.04.2012 г. In English: CONVENTION on the Rights of Persons with Disabilities, ratified by a law adopted by the 41st National Assembly of the 26.01.2012 as per State gazette, Issue12, 10.02.2012 г. Issued by the Ministry of Labor and Social Policy, as per State Gazette, Issue 37, 15.05.2012, in force since 21.04.2012

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

може да се посочи, че основната цел е търсене на възможности за интегриране на хората в неравностойно положение и осигуряване на достоен и по-висок стандарт на живот. Според Вяра Славянска и Вихра Димитрова „Липсата на трудова заетост има негативно отражение върху обществото, тъй като води до изолация, до не използване на много човешки капитал и до ограничаване на индивидуалните възможности на хората, което по принцип има висока социална и икономическа цена“. Това означава, че е необходимо да се създадат условия при които хората в неравностойно положение да се интегрират, не с цел печалба, а за да бъдат полезни, както на себе, така и на обществото. И от тук може да се каже, че предоставянето на възможности за включване на хората в неравностойно положението на пазара на труда посредством социалното предприемачество е още една алтернатива от страна на европейските и национални структури с техните директиви. С помощта на които да се насърчи в значителна степен интеграцията в земеделието за постигане на достоен начин на живот.

Приетата през юни 2010 година Стратегия „Европа 2020“ от Европейския съвет (<http://publications.europa.eu/resource>), е многостранна стратегия за устойчив растеж и работни места за следващото десетилетие, чиято цел е да помогне на Европа да излезе по-силна от най-тежката икономическа криза в света от 30-те години на XX в. насам. Стратегия „Европа 2020“ определя важен приоритет, свързан с хората в неравностойно положение за приобщаващ растеж: стимулиране на икономика с високи равнища на заетост, която да доведе до социално и териториално сближаване.

За измерване на напредъка в постигането на целите на стратегията включващо и хората в неравностойно положение са определени две водещи цели за Европейския съюз:

- заетост за 75% от населението на възраст 20-64 навършени години;
- намаление на броя на застрашените от бедност с 20 млн. души.

През 2005 година между Р. България и Европейската комисия е подписан „Съвместен меморандум по социално включване“, където е посочено, че към хората с увреждания в Р. България съществуват нагласи и практики, наследени от миналото, когато повечето от тях са били изолирани и са получавали защита и грижи от семействата си или

от държавата. Необходимо е да се отбележи, че през миналото не са съществували реални и конкретни статистически данни за броя на хората с увреждания. Резултатите от преброяването на населението, проведено през 2001 г., разкриват, че хората с увреждания с призната група инвалидност (над 50%) в страната е 265 353 по официални данни на Националния статистически институт (<https://nsi.bg/bg>). По данни на Националния осигурителен институт само лицата, които получават социална пенсия за инвалидност или част от такава пенсия, наброяват 244 929 (със степен на инвалидност между 71% и 100%), а лицата, които получават различни пенсии за инвалидност и са със степен на инвалидност между 50% и 71% са 84 756 на брой, тоест общият брой на инвалидите в страната е не по-малък от 400 000 души. По данни на някои национални неправителствени организации тази цифра надхвърля 700 000. Към 2016 година отново по данни на НСИ, хората с увреждания с близо 827 000, от които 29 000 са заети в селското стопанство.

Посочено е още, че икономически активните хора с увреждания са само около една четвърт от групата на населението в работоспособна възраст. Повечето от тях работят в защитени предприятия и кооперации, които са около 100 в цялата страна. Тези предприятия са субсидирани от държавния бюджет и са освободени от данък върху печалбата. Друга част от хората с увреждания е заета на основния пазар на труда, на места, където работодателите предлагат подходящи работни места, в съответствие с квоти, предвидени в Кодекса на труда; Закона за насърчаване на заетостта; Закона за защита, рехабилитация и социална интеграция на инвалидите.

Мария Куманова и Надя Шабани поясняват, че по неофициални данни на базата на принципите на социалното предприемачество работят над 85 неправителствени организации на местно ниво. В повечето случаи те продават услуги, което предполага висок икономически риск и не реализират печалби. (https://www.ngobg.info/uf/documents/49/1246analiz_inovacii.pdf). Най-често социалните предприятия в България към настоящия момент са свързани с дейността на НПО.

Според Владимирова (2009: 380) множество изследвания сочат, че у нас съществуват определени уязвими групи с много малки шансове за трудова заетост. Причините за това са

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

различни, но в много от случаите са свързани с наличието на прегради и стереотипи (предразсъдъци) за хората с различен пол, възраст, етническа принадлежност, раса, здравен статус и др., изграждани с векове. Относно хората с увреждания. Те са може би най-слабо използваният трудов потенциал. Уврежданията ги правят неконкурентни кандидати, тоест дори не им се дава шанс да покажат какво могат в действителност. Основните стереотипи и аргументи, които работодателите умишлено или несъзнателно представят и защитават, са свързани с това, че: инвалидите имат здравословни проблеми и ограничения при изпълнение на ежедневните си трудови задължения, което ги прави непълноценни работници; съществува необходимост от адаптиране на работните места към различните видове увреждания, тоест разходи; липса на образование и професионална подготовка (за някои групи инвалиди придобиването им е силно затруднено по обективни и субективни причини).

Основните причини за бедността се свързват с високата безработица и високото ниво на неактивност в обществото. Поради това и политиките за насърчаване на достъпа до заетост са от ключово значение за преодоляване на бедността и социалната изолация на хората в неравностойно положение. В тази връзка частният сектор все още не е готов за увеличаване на нови работни места и потенциалът на хората в неравностойно положение остава неразкрит и неизползван. Според заключения Съвместен меморандум (посочен по-горе в текста) става ясно, че „секторът на селското стопанство е в процес на реструктуриране и производителността на труда се повишава; политиката по заетостта претърпя развитие и качествено подобрене що се отнася до планиране, финансиране, мониторинг и т. н., но трябва да се предприемат допълнителни мерки за осигуряване на координацията между социалната и данъчната политика и политиката по заетостта, за да се предложат достатъчно стимули за търсене, приемане и задържане на работа. Политиката трябва да върне хората, които получават социални помощи, обратно на работа, както и да доведе до разкриване на повече и по-добри работни места. В това отношение са необходими повече действия за намаляване на неформалната заетост.“ В тази връзка може да се направи и заключението, че е необходимо да се работи за предоставяне на повече възможности за обучение на тези хора.

С оглед на постигане на баланс за равноправно участие на пазара на труда на групите в риск от изпадане в бедност и социално изключване са набелязани и някои политически мерки в България. Така например за постигане на тази политическа цел и в съответствие с целите на обновената Лисабонска стратегия (<https://eurlex.europa.eu/>), Р. България въведе редица мерки за увеличаване на заетостта, включително и сред уязвимите групи на пазара на труда. Основните приоритетни дейности, които могат да се реализират са насочени към: програми за заетост за определени категории в неравностойно положение, включваща интеграцията на хората в селското стопанство посредством засилване на социалното предприемачество в селското стопанство. Част от мерките, които България е предприела за да гарантира по-добро включване на пазара на труда на групите в неравностойно положение включват насърчаване стартирането на самостоятелна стопанска земеделска дейност (<https://www.mlsp.government.bg>).

В резолюция на Европейския парламент⁴ се заявява, че лицата с увреждания са изложени на особено голям риск от социална изолация и бедност и се подчертава, че процентът на бедност при лицата с увреждания е със 70 % по-висок, отколкото при хората без увреждания; подчертава, че лицата с тежки или многостранни увреждания са в най-уязвимо положение, като призовава Комисията и държавите-членки да гарантират техните права и да предприемат стъпки за подобряване на качеството на техния живот, като предоставят, наред с другото, достъп до практическа информация по въпроси от ежедневието, включително като ги запознават с процедурите и услугите за изграждане на умения, които имат отражение върху семейния живот. Стоева и Костадинова (2004) твърдят, че хората с увреждания са дискриминирани в сравнение с другите работещи и получават по-ниско заплащане за труда си.

От представения Национален план за действие за социално включване за периода 2008-2010 година (<https://www.mlsp.government.bg/sotsialno-vklyuchvane>) е приет т. нар.

⁴ Мобилност и интеграция на хората с увреждания. (2011). Резолюция на Европейския парламент от 25 октомври 2011 г. относно мобилността и интеграцията на хората с увреждания и Европейската стратегия за хората с увреждания за периода 2010-2020 г. (2010/2272(INI)). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A52011IP0453>.

многогранен подход който е неизменна част от всички мерки и политики в рамките на социалното включване. Пример за това е и политиката за интеграция на хората с увреждания. Оценката от реализирането показва, че най-сериозният проблем, който не е адекватно решен е свързан с достъпната средата, а най-положителните тенденции са в сферата на социалните услуги за хора с увреждания. Налице е и сериозна промяна в обществените нагласи спрямо хората с увреждания като хора с различни възможности. Посочено е, че неправителственият сектор е също изключително активен. Въпреки някои съществени успехи по отношение на равните възможности за хората с увреждания, резултатите в областта най-вече на заетостта, повишаване на доходите и подобряване на качеството на живот на хората с увреждания не са на очакваното равнище.

Необходимо е да се посочи, че една от възможностите за интеграция на хората в неравностойно положение е посредством т. нар. социално фермерство. Славянска и Димитрова (2016) твърдят, че това е инструмент за трудова интеграция. Те определят социалното фермерство, като сравнително нов феномен, за който все още липсва, както достатъчно изчерпателна дефиниция, така и законодателна регулация. Открояват някои дефиниции на тази специфична дейност, като се има предвид, че:

- е една от функциите на многофункционалното селско стопанство;
- включва дейности, свързани с ферми, животни, растения, градини, гори, паркове и други;
- има мултидисциплинарна природа;
- включва културни, образователни, обучаващи и други дейности, насочени към хора в трудна ситуация.

Твърдят още, че основни сфери на иновации в селските райони са: възобновяеми енергийни източници; селски туризъм, икономическа интеграция и местни партньорства; предприемачество; развитие, преработка на храни и хранителни вериги за доставка. Като особено иновативни се разглеждат преди всичко проектите, свързани с използването на възобновяеми енергийни източници, и тези, свързани с иновации в услугите (например: улеснения за инвалиди, широколентов интернет за по-отдалечените населени места и

други). От друга страна социалното предприемачество и социалните иновации (включително в селските райони) са обект на значително финансово подпомагане, което лесно аргументира идентифицирането им като европейски и национален приоритет. Според Pruteanu, Furdui и Şerbu (2012), социалното фермерство представлява иновативен начин за обвързване на земеделски практики и социални дейности/услуги. А твърденията на Foti, Giudice и Rizzo (2014) са в следната насока: „съществува предприемачески характер и преследва печалба (фермата не е нестопанска организация), независимо от генерирането на позитивни ефекти върху общественото благополучие“.

От Министерство на труда и социалната политика (МТСП) в България посредством представената Актуализираната стратегия за заетостта на Република България 2011-2020 г. (<https://www.mlsp.government.bg/uploads/1/zakoni/stratzаетost-2013-2020.doc>) става ясно, че: „Осигуряването на условия за ефективно упражняване на правото на свободен избор на трудова реализация на хората с увреждания в трудоспособна възраст и подобряване качеството им на живот е основна цел на Дългосрочната стратегия за заетост на хората с увреждания 2011-2020 г. (<https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=705>). Основните направления на работа включват:

- осигуряване на заетост на безработни лица с трайни увреждания в трудоспособна възраст, включително чрез гъвкави форми на заетост, на първичния пазар на труда и по програми за заетост с оглед преодоляване на социалното им изключване и пълноценното им интегриране в обществото; разнообразяване на стимулите за работодателите за наемане на хора с увреждания и приспособяване на работната среда спрямо нуждите им; въздействие върху нагласите и стереотипите на работодателите по отношение наемането на хора с увреждания;
- осигуряване на достъп до финансови средства и възможности за започване на самостоятелна стопанска дейност;
- създаване на предпоставки за водене на самостоятелен, независим живот от хората с увреждания чрез осигуряване на достъпна архитектурна среда, достъпен транспорт, информация и комуникация, както и адаптиране на работното място; специализирано

трудова посредничество; осигуряване на помощни средства, приспособления, съоръжения и медицински изделия.

Всички тези доводи са още един атестат за предоставяне на нови възможности за собствена интеграция на хората с увреждания. Съществена възможност за предоставяне на финансов ресурс съществува по линия на европейските фондове. През настоящия програмен период (2014-2020 г.) социалното предприемачество в Р. България се финансира по оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“, приоритетна ос 2 „Намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване“, конкретно в процедура „Развитие на социалното предприемачество“. Целта на процедурата е да се улесни достъпът до заетост и да се осигури подкрепа за социалното включване на уязвими групи чрез създаване на подходящи условия за тяхната професионална интеграция.

Въпреки посочените недостатъци в тази насока Националната програма за реформи през 2018 година, която е част от плана за действие на Стратегията за развитие „Европа 2020“ са заложили и се изпълняват следните мерки в подкрепа на лицата в неравностойно положение (<https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/2018-european-semester-national-reformprogramme-bulgaria-bg.pdf>):

- операция „Активно включване“ стартира през 2016 г. със сключени 61 договора на обща стойност 19 млн. лв. Общо включените неактивни лица са 3 356, а хора с увреждания над 18 г. - 1 120;
- операция „Подкрепа за лицата с увреждания“ стартира през 2017 г. Процедурата е обявена и е с краен срок за представяне на проектни предложения до 2018 година на стойност 6 млн. лв. Очаква се в операцията да бъдат включени 520 хора с увреждания над 18 г.;
- операция „Равни шансове“ стартира през 2017 г. Операцията е в процес на оценка на подадените проектни предложения. Сключване на договор с одобрените за финансиране кандидати. Програмата предвижда финансиране до 2020 г. на стойност 8 млн. лв. Квотата за хора с увреждания над 18 г. е 1 200;

- операция „Нов шанс за социално включване“ стартира 2018 г., като 5 от подадените проектни предложения са одобрени за финансиране, останалите все още са в оценка. Операция е обявена през юни 2018 г. на стойност 1 млн. лв. Квотата за хора с увреждания над 18 г. е 250.

В съответствие с одобрените Индикативни годишни работни програми по ОП през 2018 г. предстои да бъдат обявени 54 процедури на обща стойност 1 452 млн. лв. (742.4 млн. евро), от които 11 в подкрепа на приоритет интелигентен растеж, 17 в подкрепа на приоритет устойчив растеж и 26 в подкрепа на приоритет приобщаващ растеж. Планираните процедури са свързани с хората в неравностойно положение и се отнасят до:

- подкрепа за деинституционализация на социалните услуги за възрастни и хора с увреждания;
- подобряване на условията на труд чрез намаляване на условията за дискриминация, подобряване на ефективността на политиката по доходите и пригодността за заетост на българските граждани, подкрепа на социалното включване на хора с увреждания и други уязвими групи.

2.1. Идентифициране на проблеми

2.1.1. Ресурсно обезпечаване

В доклада за социалните предприятия в Р. България (www.socialenterprise.bg) се посочват основните проблеми на различните типове социални предприятия, както следва:

- липса на подходящо финансиране, подкрепящо социалните предприятия;
- липса на ресурси за стартиране на бизнес - наред с финансирането, налице са няколко компонента за стартиране на бизнес, които обикновено липсват при по-голямата част от стартиращите социални предприятия (и от предприемачески и от социален тип): сгради/земя, оборудване;
- липса на мениджърски и маркетингов опит - това е проблем на НПО сектора, който по принцип привлича кадри с различен профил от необходимия за реализация на

мениджърски или маркетингови позиции. Доколкото гражданският сектор е най-активен в създаването на социални предприятия, помощта в тази област се превръща в необходимост;

- необходимостта от допълнителен персонал, социален работник, трудотерапевт, /които да обучават, съдействат, подкрепят/, назначените служители в социалните предприятия за хората с увреждания;
- оборудване на специални работни места в социалното предприятие за хора с увреждания.

2.1.2. Недостатъци на проектния подход

Проектният подход засяга преимуществено предприятията с доминираща социална кауза, като съответно мотивацията е различна при кандидатстващите за проектно финансиране и при предприемачите, реализиращи тази кауза чрез лични средства. Може да се каже, че последните са по-адекватно бизнес ориентирани, докато при първите често липсват мениджърски умения и визия за развитие (www.socialenterprise.bg). Като недостатъци могат да се посочат:

- проектният модел на финансиране страда от хроничен недостатък на устойчивост;
- проектният модел на финансиране страда от хронична липса на устойчивост;
- бавни, тромави процедури при администрирането на проекти;
- проектното финансиране поражда съмнения за наличие на корупционни интереси, които нямат общо с декларираната социална кауза.

2.1.3. Проблеми със заобикалящата среда

В горепосочения доклад (www.socialenterprise.bg) се акцентира и върху провежданата държавна политика по отношение на развитието на идеята за социалното предприятие, която видно е с висока степен на пасивност. Следователно липсва системна и целенасочена политика на национално ниво, както и липса на отговаряща на съвременните предизвикателства правна уредба. Социалните предприятия за хора с увреждания би трябвало да са с различен правен и финансов статут. Пасивната политика, липсата на институционална подкрепа и липсата на релевантна правна уредба неминуемо водят и до

нискоэффективна администрация по отношение на реализирането на европейските политики и слаби резултати при успешната интеграция на хората с увреждания. Специфичното предназначение на социалните предприятия за хора с увреждания би трябвало да имат финансова подкрепа от държавата, тъй като те не са конкурентоспособни спрямо останалите социални предприятия. Не на последно място по важност следва да се изтъкне и съществуването на редица предизвикателства, пред които са изправени земеделските съюзи за хората с увреждания на местно ниво.

2.1.4. Предразсъдъци и стереотипи

В горепосочения доклад като основни предразсъдъци и стереотипи към хората с увреждания с психични разстройства са посочени следните основни проблеми:

- социалната стигма (като проблем) - отношението към хората с увреждания, предразсъдъци към лицата с увреждания и тяхната производителност;
- предразсъдъците и стереотипите, насочени към хората с увреждания от страна на социалната им среда водят до по-висока безработица и по-нисък стандарт на живот;
- предразсъдъци и стереотипи по отношение на наемането на работа на хора с увреждания;
- предположението от страна на работодателите, че хората с увреждания няма да могат да се справят с възложените им задачи, често ще боледуват и т.н.

2.1.5. Проблеми, свързани с набирането на работна сила

Част от кадровите проблеми са свързани с това, че предприятията изпитват затруднения с откриването и обучаването на подходящи кадри, което най-често се дължи на разминаване между нагласите на двете страни - работодателят очаква ниска производителност, работоспособност и ефективност, а работникът или служителят очаква да му се осигури работа, без нужната квалификация. Често срещано явление е „Капанът на помощите“ - лица с увреждания, които кандидатстват за работа нямат мотивация и се отказват, защото помощите, които получават са им достатъчни и съответно нямат стимул да работят (<http://nfri.bg/?page=forum&lang=bg&forum=4>).

Въпреки посочените кадрови проблеми има и категория лица с увреждания, които са мотивирани за работа, но биват дискриминирани в сравнение с останалите служители по отношение на по-ниското заплащане на труда им.

2.2. Идентифициране на предизвикателства

Предизвикателствата, пред които са изправени социалните предприятия са много и разнообразни. През 2014 г. Тодорова (2014) посочва следните предизвикателства:

- липса на нормативно регламентирана правна рамка, свързана с дефиниция на социалните предприятия с цел правилно насочване на политиките в областта - в България все още няма легална дефиниция на социално предприятие, но има набор от характеристики (в Националната концепция за социална икономика), които са отправна точка за идентифициране на социално предприятие;
- по-голямата част от социалните предприятия в България са насочени към предоставяне на различен вид услуги (пасивни), докато социалното предприемачество би трябвало да се развива в посока активно ангажиране на целевите групи в процеса;
- проблеми, срещани в процеса на дейност на социалните предприятия: материална база, административни дейности, персонал, оборудване;
- липса на достатъчни преференции, свързани с предлагането на продуктите на социалните предприятия на пазара;
- взаимодействия с други фирми, организации, администрации;
- необходимост от обучение и мотивация на хората, работещи в социалните предприятия и на тези, които имат желание да постъпят на работа в тях.

3. Идентификация на социалните, културните и правни потребности на хора с увреждания в българската част на трансграничния район

3.1. Идентификация на социалните потребности

Всеки етап на общественото развитие в световен, национален или регионален план идентифицира социални проблеми, социални групи от субекти на различна възраст, противоречия и тенденции, които са определящи за динамиката и качеството на процеса на това развитие. Необходимо е прецизирането на тяхната визия и същности характеристики с цел осигуряване на възможност за адаптиране на съществуващите социални системи и

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

адекватност на стратегическите реформи. В този контекст е важно да се конкретизира, че във всяко общество се появяват и маргинализирани групови общности - безработни, хора с увреждания, наркозависими, хора, изолирани в общественото пространство. Осигуряването на тяхното включване в обществения живот е сериозен компонент на социалната политика, цел и задача на социалната държава.

Значителни в съвременното са предизвикателствата пред хората с увреждания. Те са огромна човешка група, за която обаче все още не са налице необходимите социални ресурси за адекватен на потребностите им начин на живот. Тази тенденция е определяща за България, въпреки наличието на действащата нормативна уредба описана подробно по-долу в доклада.

Нужно е да се подчертае важноста на процесите на социална интеграция (приобщаване, сближаване, приемане на хората с увреждания като равноправни личности с конкретни права в обществото) и включване на тези хора във всяка сфера на обществения живот - социокултурна, образователни, сфери на материалното производство. Справедливо е обаче, в хода на тези процеси да се отчитат индивидуалните особености, възможности за реализация, физически и умствен потенциал на хората с увреждания, което често ограничава „диалогът“ между тях и обществото. Тази ситуация е повод за конкретни проучвания и решения с цел изграждане на общата концепция и откриване на ефективните инструменти за включване на хората с увреждания в социалната практика.

Изходна база за активното интегриране и пълноценното участие на хората с увреждания в обществения живот е Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания, подписана от Европейския съюз (<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1138&langId=bg>). Европейската стратегия за хората с увреждания за периода 2010-2020 г. на Европейската комисия, приета през 2010 г., се основава на Конвенцията на ООН за правата на човека (<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0636:FIN:bg:PDF>). В тези документи се приоритизират осем жизнено важни области, а именно:

1. Достъпност: осигуряване на достъпност на стоките и услугите за хората с увреждания и насърчаване на пазара на помощни средства.

2. Равноправно участие: гарантиране, че хората с увреждания се ползват от всички предимства на гражданството на ЕС; премахване на пречките пред равното участие в обществения живот и развлекателните дейности; насърчаване на предоставянето на качествени услуги в общностите.

3. Равенство: борба с дискриминацията, основана на увреждания, и насърчаване на равните възможности.

4. Заетост: значително повишаване на дела на хората с увреждания, работещи на отворения пазар на труда. Те представляват една шеста от общия брой хора в трудоспособна възраст в ЕС, но равнището им на заетост е сравнително ниско.

5. Образование и обучение: насърчаване на приобщаващото образование и ученето през целия живот за ученици и студенти с увреждания. Равният достъп до качествено образование и учене през целия живот позволява на хората с увреждания да участват пълноценно в обществения живот и подобрява качеството им на живот.

6. Социална закрила: насърчаване на достойни условия на живот и борба с бедността и социалното изключване.

7. Здравеопазване: насърчаване на равен достъп до здравни услуги и свързаната с тях материална база.

8. Външна дейност: насърчаване на правата на хората с увреждания в програмите на ЕС за разширяване и международно развитие.

Социалната ангажираност на обществото и конкретно на държавните институции към хората с увреждания без съмнение продуцира разнообразие от подходи към тяхната личност и жизнено пространство. Основно това са административен, медицински, социокултурен, социоекономически и пр. Административният подход фокусира вниманието си върху административни разпоредби относно организацията и съдържанието на живота на хората с увреждания. Медицинският подход, разглежда хората с увреждания като особена част от обществото, която поради своето увреждане трудно може да се справя с предизвикателствата на обкръжението и в този смисъл е нужно тези група хора преди

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

всичко да бъдат обгрижвани, а не да са активни личности с възможности за социална изява. В противовес на медицинския подход към хората с увреждания е социалният подход. „Разбирането тук е, че проблемите на хората с увреждания идват не толкова от състоянието им, колкото от средата, която не е достатъчно гостоприемна към различието; от бариерите в обществото - както физически, така и социални. Социалният подход твърди, че вниманието трябва да бъде обърнато не към увреждането, а към ресурсите на човека - какво той умее, знае и може да прави. Отвъд чисто морални, тук има и икономически аргументи - по-изгодно е да се инвестира в потенциала, като се компенсират ограниченията, вместо да се финансират ограниченията, без да се използват възможностите“ (<https://www.britishcouncil.bg/programmes/society/media-diversity/disabilities>).

Към настоящия момент социалният подход към хората с увреждания е съществена част от създаваните социални политики в национален и регионален мащаб. Неоспорим факт е, че неговите ресурси не са изчерпани, което предполага да е предмет на изследване и анализ с цел операционализиране на същностните му характеристики във всяка жизнена ситуация, присъща на хората с увреждания.

В концептуален план социалният подход приоритетно насочва към идентифициране социалните потребности на хората с увреждания. Няма съмнение, обаче че в съответствие с възрастта, степента на увреждане, средата и изискванията към начина на живот за всеки човек с увреждане се идентифицират и разликите в неговите потребности. В този смисъл и необходимостта от детайлизиране и конкретизация на жизнено важните потребности, което по-същество е задача на оторизираните за това органи.

Предизвикателство пред държавата и самите хора с увреждания е реализацията им в пазара на труда и то чрез развиване на самостоятелна стопанска дейност. Държавната политика е насочена именно към осигуряване на възможности за реализация, но това е възможно след извършването на оценка на увреждането посредством медицинска експертиза и социална оценка. Важността на социалната оценка е установяването на потребностите и възможностите за рехабилитация; възможностите за обучение; възможностите за трудова заетост и професионална реализация; потребностите от социални

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

услуги и възможностите за социално включване на хората с увреждания. Важността на социалната оценка се състои и в това, че въз основа на нея се изготвя индивидуален план за интеграция на лицата с увреждания, а за тези от тях, които са с трайни увреждания ЗИХУ им дава правото да се ползват от медицинска и социална рехабилитация (<https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135491478>). В тази връзка следва да се уточни, че социалната рехабилитация е създаване на умения за водене на самостоятелен живот чрез рехабилитация на зрението, слуха и говора, двигателна рехабилитация, психологична помощ, предоставяне на социални услуги и други дейности.

Хората с увреждания могат успешно да се интегрират на пазара на труда, като тяхната трудовата заетост се осъществява, както чрез интегрирана работна среда така и в специализирана такава. Процесът по разработване и реализиране на национални програми и мерки за насърчаване на заетостта, осигуряващи равни възможности на хората с увреждания за участие в пазара на труда е перманентен. С цел насърчаването на работодателите, държавата политика е насочена към предлагането различни финансови стимули, но срещу задължението работните места на лицата с увреждания да бъдат пригодени към нуждите им. Споменатото задължение за работодателите всъщност може да се разглежда и като право, защото според чл. 21, ал. 1 от ЗИХУ те могат да кандидатстват с проекти пред Агенцията за хората с увреждания за отпускане на средства както за осигуряване на достъп до работното място и неговото приспособяване, така и за неговото оборудване.

Още един фактор, който оказва положителен ефект върху трудовата реализация на лицата с увреждания е, че според чл. 315, ал. 1 от КТ, работодателят с повече от 50 работници и служители е длъжен да определя ежегодно работни места, подходящи за трудоустрояване от 4 до 10 процента от общия брой на работниците и служителите в зависимост от икономическата дейност. Именно тази законова разпоредба е обект на недоволство от страна на работодателите, защото е изцяло в полза на лицето с увреждания и след неговото назначаване от страна на работодателя, той придобива много повече права от всички останали работници/служители. Предимството се състои в това, че работодателят е длъжен да уведоми териториалните поделения на Агенцията по заетостта за тези работни

места, а когато трябва лицето с увреждания да бъде уволнено, е необходимо предварителното разрешение на инспекцията по труда за всеки отделен случай.

Въпреки всички изброени стимули, работодателите могат и са длъжни да променят средата, в която лицето с увреждания ще има възможността да реализира своята трудова заетост, но за достъпната градска среда грижата е на държавата. Съгласно доклад на Комисията на труда и социалната политика,⁵ държавните органи и органите на местното самоуправление следва да организират устройството и изграждането на урбанизирани територии за населението, включително за хората с увреждания, при условия и по ред, определени в Закона за устройство на територията. Министерството на регионалното развитие и благоустройството създава условия за достъпна жизнена и архитектурна среда за хората с увреждания, полагайки грижа за урбанизираната територия и нейните елементи; сградите, съоръженията и техните елементи; елементите за адаптиране на съществуващи сгради за обществено ползване и прилежащата им околна среда.

Министерството на транспорта полага грижи за създаване на условия за достъп на хората с увреждания до транспортни услуги, чрез осигуряване на достъпен транспорт за обществено ползване; внедряване на технически приспособления в общественото пространство и обществения транспорт; осигуряване на специални условия за движение, спиране, паркиране и престой на пътни превозни средства, управлявани от хора с увреждания или превозващи хора с увреждания, както и осигуряване на безпрепятствен достъп в обществения транспорт на хора с увреждания, придружени от кучета водачи (<https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2137189213>).

Министърът на труда и социалната политика съгласувано с министъра на здравеопазването утвърждава ежегодно списъци на помощните средства, приспособления и съоръжения за хората с увреждания, както и медицинските изделия, които са предназначени за тях.

⁵ Доклад относно: общ законопроект за хората с увреждания законопроект за интеграция на хората с увреждания № 302-01-50/15.10.2003 г., внесен от министерски съвет и законопроект за равнопоставеност на хората с увреждания №354-01-103/29.10.2003г., внесен от Анели Чобанова и група народни представители

Не на последно място следва да се посочи и ролята на местното самоуправление при реализирането на държавната политика засягаща правата на хората с увреждания. Общините в рамките на предоставената им компетентност осигуряват израждането на достъпна архитектурна среда в детските градини и училища; достъпен обществен превоз на пътници и специални транспортни услуги; достъп на хората с увреждания, заедно с кучета водачи, до местата за обществено ползване, както и условия и средства за осъществяване на социални контакти.⁶

Насърчителните мерки за безработни лица в трансграничния регион са свързани със стимулиране на мобилността на безработните лица, предприемачеството по реда на Закона за насърчаване на заетостта. Така например „Бюро по труда“, гр. Гоце Делчев за предприемаческата активност на безработни лица с одобрен бизнес проект за стартиране на стопанска дейност като микро предприятие - предоставя до 2 500 лв.

Работодателите разполагат с финансови средства за сключване на договори за ползване на програми и насърчителни мерки за заетост и обучение по Закона за насърчаване на заетостта. Така например в гр. Гоце Делчев, гр. Петрич, работодателите, които разкриват работни места през 2018 г. получават за обучение на възрастни по чл. 63 от ЗНЗ - 3 592 лв. За работодателите от общините: Банско, Белица, Разлог и Якоруда, през 2018 г. Дирекция „Бюро по труда“, гр. Разлог разполага с допълнителни финансови средства в размер на 2 387 лв. за насърчаване на работодателите, които разкриват работни места и наемат безработни лица с трайни увреждания.

Държавната политика, относно трудовата реализация на лицата с увреждания, както и демографската криза се отразяват благоприятно върху процентът безработни от тази категория. Тази тенденция е видна от данните изнесени за първото полугодие за 2018 г. от Агенцията по заетостта. Регистрираните безработни с увреждания за първото полугодие на 2016 г. са 16 795, като за 2017 г. те са 14 135, а за 2018 г. - 12 967 (<https://www.az.government.bg/bg/stats/view/3/225>). За положителната тенденция в спада

⁶ Доклад относно: общ законопроект за хората с увреждания законопроект за интеграция на хората с увреждания № 302-01-50/15.10.2003 г., внесен от министерски съвет и законопроект за равнопоставеност на хората с увреждания №354-01-103/29.10.2003 г., внесен от Анели Чобанова и група народни представители.

броя на регистрираните безработни лица с увреждания има заслуга и социо-културната държавна политика, както и законодателните промени в тази област.

3.2. Културни предизвикателства пред хората с увреждания

Интегрирането на хората с увреждания има различни аспекти правни, социални, културни. Както те се различават едни от други, така би следвало да се разглеждат и в тяхната цялост, тъй като културните потребности на даден човек са част от социалните му отношения, независимо дали те са правно регламентирани или не. Поради тази причина културните потребности на хората с увреждания трябва да се разглеждат в контекста на уврежданията и средата, в която трябва да се реализират тези хора. Към всяко лице подходът следва да бъде строго индивидуален, тъй като уврежданията са разнообразни и съответно предизвикателствата, пред които те са изправени са различни. Също така трябва да се преразгледат културните нужди на хората с увреждания, както е посочено:

„Групи от общността на хората с увреждания могат да имат обща социо-културна история. Някои групи имат общ език, например американски английски или жестономичен език, или Брайлова азбука за слепи или дори някои специфични термини, които те използват за уврежданията или за самите себе си. Често те имат също така общи обичаи и традиции, например празнично честване на осведомеността и чувството за собствено достойнство на хората с увреждания. Културата на увреждания може да признае и да празнува животите на хора с увреждания, като по този начин се демонстрира, че това не е непременно трагично състояние и те не бива да бъдат подценявани“ (<https://www.coe.int/bg/web/compass/disability-and-disablism>).

Тъй като културните проблеми на хората с увреждания се свързват с тяхното увреждане, то те са обвързват и с правото им на живот, в което влиза и задоволяването на културни потребности. Примерно осигуряването на жестономичен превод или участие в танцов състав, различни спортни занимания. Преводи на филми и литература на Брайловата азбука (<https://offnews.bg/kultura/za-parvi-pat-v-bulgaria-prozhektiraha-film-za-nezriashthihora.html>; <https://bg.linguee.com>).

Осигуряването на всички тези възможности за културни занимания и съответно задоволяването на трудовите потребности на хората с увреждания, помага при тяхната социализация и съответно професионална реализация, Петров, М. (2014).

Културните потребности за хората с увреждания се задоволяват и чрез създаване на достъпна среда, тъй като тя им дава възможност за свободно общуване, независимо дали става въпрос за хора с увреждания или без. Така хората с увреждания, стават пълноправни членове на обществото и могат свободно да реализират своите способности, както и да задоволят своите културни потребности (<http://drugi.dokumentite.com/art/osigurqvane-na-dostypna-sreda-za-hora-s-uvrejdaniq/85077>).

Република България води политика за задоволяване на културните потребности на хората с увреждания. Според Стратегия за осигуряване на равни възможности на хората с увреждания, която обхваща периода от 2008 до 2015 г. е записано „Стратегията очертава конкретните мерки, които е необходимо да се осъществят, за да се премахнат всички бариери (психологически, образователни, социални, културни, професионални, финансови и архитектурни) пред социалното включване и равноправната интеграция на хората с увреждания“, (<https://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=604>). В тази линия на разсъждения могат да се направят допълнителни обяснения в подкрепа на същото мнение: „Недостатъчното развитие на алтернативни услуги и грижи за деца с увреждания, както и за подпомагане на техните семейства се отразява върху броя на децата, които се отглеждат в социални заведения в системата на различни министерства. Високата степен на институционализацията им води до силно ограничаване на възможностите за добро образование и включване в живота, което от своя страна, още повече влошава шансовете на хората с увреждания за реализация на трудовия пазар, както и за участие в икономическия, социалния и културния живот на обществото“. За справяне с проблемите се набляга на комуникацията между централната и местната власт, например: „в голяма част от общините в страната има положителен обществен отзвук и нагласи относно осигуряването на достъпна среда за хората с увреждания. Спонсори предоставят средства за адаптиране на сгради, училища, културни институции, в общинските бюджети също се заделят средства за тази цел. Необходимо е да се създаде добра координация между местните власти и държавната

администрация за събиране на информация по изпълнението на мерките за създаване на достъпна среда. В тази посока особено важна е ролята на областните съвети за регионално развитие, на общинските органи, както и на обществените съвети, които трябва да окажат необходимото съдействие и помощ“.

В допълнение Министерството на културата съдейства за приобщаването на хората с увреждания към духовния живот на страната ни в няколко направления. На първо място е грижата за създаване на условия за физически достъп до сградите на културните институции. През последните две години Министерството на културата е сключило 32 договора за изпълнение на проекти по оперативна програма „Регионално развитие“ за основен ремонт и реконструкция на културни институти и социализация на паметници на културата със задължително условие за осигуряване на достъп за хора с увреждания (<https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=445>). Основен приоритет за министерството е адаптирането на училищата по изкуства и култура за образователните нужди на деца с увреждания.

Понастоящем в тези училища се обучават 45 деца със специални образователни потребности. За 26 от тях е подсигурано ресурсно подпомагане. Също така, ученици със специални образователни потребности получават стипендии, в това число и стипендии за деца с изявени дарби.

За успешната социо-културна интеграция на хората с увреждания и за промяна в нагласата на обществото спрямо тях, Министерството на културата подкрепя творчески проекти в областта на любителското творчество. Сред тях са фестивалът „Надмошие на духа“, който е с детска и младежка насоченост, спектаклите на театъра за хора с увреждания на сдружение „Будители-следовници“, Деветия национален празник на специфичните възможности на сляпо-глухите и други. Много от проявите на организациите, работещи в подкрепа на културната интеграция на хората с увреждания, преминават под патронажа на Министерството на културата, а през 2011 г. беше дадено и първото специално отличие на министерството за творчески постижения.

Много от дейностите за приобщаване на хората с увреждания към културния живот на обществото се инициират и осъществяват в мрежата от читалища в страната. Министерството на културата подкрепя ежегодно тяхното развитие, за да бъдат те притегателен център и за хората с увреждания. Сред читалищата се откроява дейността на националното читалище на слепите „Луи Брайл - 1928”, което получава целева субсидия за техническо оборудване за предпечатна подготовка и печат на Брайлови книги. Много читалища са изградили центрове за работа с деца с увреждания, както е примерът с читалище „Борба” в гр. Кнежа.

Агенцията за хората с увреждания (<https://ahu.mlsp.government.bg/home/>) също финансира проекти за осигуряване на достъпна среда и адаптиране на културни, исторически и спортни обекти с международно, национално и областно значение. Отпускат се средства за осигуряване на външен достъп до обектите, приспособяване на вътрешната среда и за изграждане и преустройство на повдигателни съоръжения. Агенцията за хората с увреждания (АХУ) финансира проекти за осигуряване на достъпна среда и адаптиране на културни, исторически и спортни обекти с международно, национално и областно значение и осъществява контрол по изпълнението на изискванията за достъпност. Отпускат се средства за осигуряване на външен достъп до обектите, приспособяване на вътрешната среда и за изграждане и преустройство на повдигателни съоръжения. Осигуряването на достъпна среда за хората с увреждания е постоянен процес и е необходимо осигуряването на средства на национално, регионално и местно ниво за адаптиране на архитектурната среда спрямо нуждите на тази категория лица (Актуализирана стратегия за осигуряване на равни възможности на хората с увреждания 2008-2015 г.). Както е видно държавата провежда културната политика за хората с увреждания чрез Министерството на труда и социалната политика и Агенцията за хората с увреждания. Като основно се разчита на цялостното развитие на законодателството.

В разглежданата стратегия в Цел 7 е предвидено „осигуряване на равни възможности за спорт, отдих, туризъм и участие в културния живот като основните направления са: участие в културни прояви и развлечения. Условия за развитие и интегрирано обучение в областта на науката, изкуството, спорта на децата с увреждания. Създаване на условия за

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

развитие на талантливите деца с увреждания чрез насърчаване на техните творческите изяви, както и стимулиране на училищата по изкуствата и творческите съюзи на художници, музиканти, артисти, на музеи, галерии и културни институции да осъществяват програми с участието на деца с увреждания. Достъпност на художествените произведения. Възможност на хората с увреждане да творят и развиват своите творчески умения. Обучен персонал на организации за спорт, развлечение, туризъм, култура и други за общуване с хора с увреждания. Развитие на проекти за изкуство, култура и спорт на хора с увреждания и техни организации. Осигурени места за отдих, спорт и туризъм като хотели, плажове, спортни центрове, гимнастически зали и други, достъпни за хора с увреждания. Насърчаване на спортните организации да създават възможности за хората с увреждания да участват в спортната дейност, проектирани специални схеми и спортни игри. Създаване както на специализирани отбори, съставени само от хора с увреждания, така и на смесени отбори от хора с и без увреждания. Подготвени елитни състезатели за участие в европейски, световни и параолимпийски игри и специалните олимпийски игри. Осигурени бази, треньори и финансиране. Признаване спортните постижения на хора с увреждания адекватно на останалите спортисти. Изградена система за насърчаване на обществените и частните организации в областта на културата, спорта, развлеченията и туризма да предприемат редовни обучения по осведоменост в областта на уврежданията за своя персонал като основна дейност; Създадени стимули за обществените и частните медии активно да дискутират в програмите си въпросите относно осигуряването на равни права и възможности на хората с увреждания и недопускането на дискриминация спрямо тях“, (Актуализирана стратегия за осигуряване на равни възможности на хората с увреждания 2008-2015 г.).

Задоволяването на културните потребности на хората с увреждания допуска равенство и елиминира дискриминацията. Не трябва да се пренебрегва и фактът, че задоволяването на културните потребности на хората с увреждания е регламентирано от Конвенцията на ООН за хората с увреждания, която от 2012 г. България е ратифицирала и в която страна действа и Закон за интеграция на хората с увреждания, който е съобразен с Конвенцията и се подчинява на основните и принципи: зачитане на вътрешно присъщото

достойнство, самостоятелността на индивида, включително свободата на личен избор и неговата независимост; недопускане на дискриминация пълноценно и ефективно участие и включване в обществото; уважение към различията и приемане на хората с увреждания като част от човешкото многообразие и човешкия род; еднакви възможности; достъпност; равнопоставяне между мъжа и жената; зачитане на развиващите се способности на децата с увреждания, зачитане на правото на децата с увреждания да запазят своята идентичност, (www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135791921; <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2135491478>), (Тюлеоглуева, Т., 2015).

Държавата провежда и специална политика за интеграцията на хората с увреждания, която е заложена в Национална стратегия за хората с увреждания 2016 – 2020 г., чийто приоритет б е посветена на културната интеграция. „Развитието на физическото възпитание и спорт за хората с увреждания е регламентирано в Закона за физическото възпитание и спорта, в съответствие с принципите и нормите на Европейското законодателство, съгласно който физическото възпитание, спортът и туризмът в предучилищните детски заведения, общообразователните, специалните и професионалните училища са неразделна част от образователния и възпитателния процес. Те се осъществяват по програми на Министерството на образованието и науката съгласувано с Министерството на младежта и спорта. Различните възможности за физическо възпитание и спорт за хората с увреждания могат да подобрят тяхната рехабилитация и социална интеграция. Съгласно разглежданата стратегия Министерството на младежта и спорта подпомага с целеви средства подготовката и участието на спортистите с увреждания на параолимпийски игри, световни и европейски първенства, подпомага дейности на спортни организации, свързани с адаптираната физическа активност на хората с увреждания. Спортистите с увреждания ползват безплатно държавната и общинската спортна база и не заплащат билети за състезания. Предвидено е Министерството на младежта и спорта да разработва, финансира и координира изпълнението на програми за насърчаване, подобряване, поддържане и усъвършенстване на двигателни възможности чрез практикуване на физически упражнения и спорт. Съответно прилагането на програмното и проектното финансиране на дейностите на лицензираните спортни организации, администриращи спорта за хора и деца с увреждания, дава

възможност за предприемане на действия, насочени към определяне на ясни параметри за ефективност, целесъобразност и законосъобразност при разходване на средствата, както и създаване на условия за осведоменост на децата и хората, към които е насочена“, (Национална стратегия за хората с увреждания 2016-2020, www.mlsp.government.bg/uploads/1/strategia.doc).

Правото на достъп до националните и общочовешките културни ценности, правото на развитие на личностната култура, свободата на художественото, научното и техническото творчество, изобретателските, авторските и сродните на тях права се закрилят, признават и гарантират с чл. 54 от Конституцията на Република България. В съответствие с това в Закона за закрила и развитие на културата са въведени принципите на демократизъм на културната политика, свобода на художественото творчество и недопускане на цензура, равнопоставеност на творците и на културните организации, насърчаване на културното многообразие при съхраняване единството на националната култура, откриване, подпомагане и обучение на млади таланти в областта на културата и развитие и усъвършенстване на образованието в областта на изкуствата и културата.

Отделно от посоченото в съответните сфери на културата и изкуствата са въведени принципите за равнопоставеност, достъп, демократизъм и недопускане на дискриминация чрез действащите специални закони като: Закон за обществените библиотеки, Закон за културното наследство, Закон за народните читалища, Закон за меценатството, Закон за авторското право и сродните му права, Закон за административното регулиране на производството и търговията с оптични дискове, матрици и други носители, съдържащи обекти на авторското, право и сродните му права, Закон за задължителното депозиране на екземпляри от печатни и други произведения, Закон за филмовата индустрия, Закон за радиото и телевизията и Закон за националния дарителски фонд „13 века България“.

При спазване на основните принципи, заложи в Закона за закрила и развитие на културата, Министерството на културата разработва целеви програми за финансово подпомагане на културни инициативи и творчески проекти, подпомага развитието на културните институти и читалищата, осигурява условия за професионална подготовка и

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

обучение на творци и специалисти в областта на културата и методическо ръководство на средните училища по изкуства и култура, насърчава и награждава български културни дейци за постигнати високи творчески резултати или принос в развитието и популяризирането на културата, разработва нормативни актове за осигуряване закрила на културните дейности и на творците, предоставя информация за участие в международни програми и фондове. Допълнителни възможности за равнопоставено творческо развитие и образование дават програмите на национален фонд „Култура”, разписани в чл. 31, ал. 2 от Закона за закрила и развитие на културата (<https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134664704>).

На тази основа Министерството на културата провежда последователна политика за приобщаване на хората с увреждания към обществения културен живот като създатели на културни ценности или потребители на културни продукти. Осигурява се достъпна архитектурна и интелектуална среда в сферата на културата, създадени са условия за интегрирано обучение на деца със специални образователни потребности в училищата по изкуства и култура, подкрепят се творчески проекти на организации на хора с увреждания, а през 2015 г. започна и изпълнението на Концепцията за промени в нормативната уредба по прилагането на чл. 30 от Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания. Усилията на Министерството на културата са насочени към различни закони и подзаконови нормативни актове за тяхното прилагане, за въвеждането на ефективни механизми и практики за осигуряване на равни възможности на хората с увреждания“ (Национална стратегия за хората с увреждания 2016-2020, <https://www.mlsp.government.bg/uploads/1/strategia.doc>). Както е видно държавата се стреми, чрез промени в законодателството във всяка една сфера от културния живот на хората с увреждания, да им осигури равноправие.

Приоритет б в същата стратегия е: Осигуряване на достъп до спорт, отдих, туризъм и участие в културния живот, в който е заложено „в областта на осигуряването на достъп до спорт Министерството на младежта и спорта (ММС) реализира програми за развитие на спорта сред хората с увреждания, които са заложени в „Национална програма за развитие на физическото възпитание и спорта в Република България 2013-2016 г.” и са в изпълнение на един от основните приоритети на министерството, а именно насърчаване на децата и

младежта към двигателна активност и системно практикуване на спорт като средство за здравословен начин на живот, физическо и духовно развитие, (<https://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=4058>).

С изпълнението на Програмите, използвайки досегашните добри практики в тази област, се създават условия за подпомагане на социалната интеграция, адаптацията и пълноценната реализация в обществения живот на хората и децата с увреждания, чрез създаване на условия и възможности за тяхното включване в безплатни спортни занимания с цел подобряване качеството на живот, физическата им и психическа пригодност.

Министерството на младежта и спорта ежегодно финансира ученически игри за учениците от специалните училища, които се реализират от Българската параолимпийска асоциация (БПА) и Спортната федерация на глухите в България (СФГБ). Ученическите игри за деца с увреден слух, нарушено зрение, физически увреждания и увреждания на централната нервна система дават възможност за лична изява в областта на спорта на децата и учениците със специални образователни потребности, както и за придобиване право на едногодишна стипендия на децата с изявени дарби, класирани по Програмата на мерките за деца с изявени дарби за съответната календарна година.

Чрез проектно финансиране Министерството на младежта и спорта подпомага учебно-тренировъчната и спортно-състезателната дейност осъществявана от лицензираните спортни организации развиващи спортни дейности за хората с увреждания , като набелязаните мерки са:

- осигуряване на условия и възможности от спортните клубове в страната за разширяване на обхвата на хората с увреждания, за участие в спортни занимания с оглед подобряване физическата им дееспособност, пълноценно използване на свободното време и социалната им интеграция;
- предоставяне на възможности, според увреждането и здравния статус за получаване първоначални умения, навици и познания за практикуване на предпочетен вид спорт;

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

- развитие на социалните функции и обществено полезната дейност на специализираните спортните организации и институции чрез увеличаване и разнообразяване на спортните услуги за хората с увреждания;
- формиране на траен интерес сред хората с увреждания за участие в системни занимания със спорт и предоставяне на възможност на треньорите в спортните клубове за селекция на практикуващи параолимпийските спортове за участие в състезания от вътрешния и международен спортен календар;
- осигуряване възможност за включване в провеждането на спортните занимания на спортни специалисти с квалификация в областта на адаптираната физическа активност, адаптирания спорт и кинезитерапията за хора с увреждания.

Втората част от същия приоритет са участието на хората с увреждания в културния живот, почивката, свободното време и спорта е посочено в чл. 30 от Конвенцията за правата на хората с увреждания, който е свързан с прилагането на принципа на равнопоставеност и забрана на дискриминацията. Това участие може да бъде реализирано чрез предприемане на мерки, осигуряващи участие на хората с увреждания в културния живот, предоставяне на възможност на хората с увреждания да развият и използват своя творчески, артистичен и интелектуален потенциал, не само в своя собствена полза, но и за благо на обществото, гаранции, че законите, защитаващи правата на интелектуалната собственост, не служат като необоснована или дискриминационна преграда пред достъпа на хора с увреждания до културни материали, участие на хората с увреждания в развлекателни и спортно-възстановителни дейности (осигуряване на участие, достъп до услуги, организиране на специфични дейности, достъп до съоръжения и обекти за спорт, отдых и прекарване на свободното време). Като набелязаните мерки са:

- усъвършенстване на нормативната база в областта на културата – изпълнение на мерките, заложи в Концепцията по чл. 30 от Конвенцията за правата на хората с увреждания;
- подобряване на условията за интегрирано обучение в националните училища по изкуствата и културата;

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

- стимулиране на талантиливи деца с увреждания;
- подкрепа на творчески проекти, свързани с изявата, развитие на творческия потенциал и участие в културния живот на хора с увреждания;
- оказване на методическа помощ на работещите в сферата на културата за подобряване на средата за достъпност на хора с увреждания и допълнителни потребности в музеи и галерии, театри, библиотеки и читалища. Ремонт и реконструкция на сгради в областта на културата по национални и европейски програми за осигуряване на достъпна архитектурна среда.

Основните предизвикателства пред задоволяването на културните потребности за хората с увреждания се състои в това да се премахнат препятствията, които стоят пред тях за преодоляването на трудностите, които изпитват за задоволяване на културните си потребности, независимо дали става въпрос за контакти с други хора или преодоляването на физически препятствия. Изложените проблеми засягат с особена сила хората с увреждания от трансграничния регион между България и Гърция, имайки предвид, че хората там живеят предимно в малки населени места, в които липсва необходимата инфраструктура, предразсъдъците на хората са по-силни, спрямо тези в големия град, а така също и самия брой на хората с увреждания е по-малък, което намалява възможността да се създадат групи за взаимопомощ и подкрепа.

3.3. Правни потребности

Според Конвенцията за правата на хората с увреждания, „Хора с увреждания са лица с трайна физическа, психическа, интелектуална и сетивна недостатъчност, която, при взаимодействие с различни пречки, би могла да възпрепятства тяхното пълноценно и ефективно участие в обществото, равноправно с останалите”, (<https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135791921>). Конвенцията постави началото на създаването на съвременни политики и законодателство, което да бъде в помощ за успешната интеграция на хората с увреждания. В резултат на европейското законодателство възникна за Р. България задължението за прилагане на разпоредбите на Директивата на Европейския парламент и на Съвета за сближаване на законовите, подзаконовите и административните

разпоредби на държавите членки по отношение на изискванията за достъпност за продукти и услуги.

Основната цел на Конвенцията, е преди всичко да насърчава, защитава и гарантира пълноценното и равноправно упражняване на всички човешки права и основни свободи от страна на всички хора с увреждане и да подпомага за зачитането на човешкото им достойнство. Освен това Конвенцията цели една промяна в нагласите и подходите спрямо лицата с увреждания. Те не се разглеждат като „обект“ на благотворителност, лечение и социална закрила, а като субекти с права, които са способни да предявят на тези права и вземане на решения за живота си, въз основа на своето свободно и осъзнато съгласие, както и да бъдат активни членове на обществото. Конвенцията дава всеобщо признание на достойнството на хората с увреждания.

Едно от задълженията за държавите страни по Конвенцията е свързано с предприемането на всякакви подходящи мерки за премахване на дискриминацията по признак на увреждане от страна на лица, организации и частни предприятия (чл. 4, т. 1, б. „д“). Изкореняването на дискриминацията (пряка и непряка) към хората с увреждания, няма как да бъде успешно само със законодателни промени. Необходимо е да се предоставят възможности за реализация на човешкия потенциал на хората с увреждания, което би могло да разкрие тяхната полезност за обществото.

Основен проблем пред хората с увреждания е липсата на достъпна обществена среда. Държавите - страни по разглежданата конвенция, се задължават да предприемат подходящи мерки за осигуряване за хората с увреждания на равен достъп до физическата среда на живеене, до транспорта, информацията и комуникациите, включително до информационните и комуникационните системи и технологии и до всички останали удобства и услуги (чл. 9, т. 1).

В Конвенцията за правата на хората с увреждания са посочени основни правни потребности на хората с увреждания, за задоволяването на които държавите страни трябва да предприемат подходящи законодателни мерки. Някои от потребностите, заложиени в конвенцията са: осигуряване на равнопоставеност пред закона; ефективен достъп до

правосъдие; защита срещу експлоатация, насилие и тормоз; свобода на придвижването и лична мобилност; независим живот и включване в общността; образование; здравеопазване; абилитация и рехабилитация; работа и заетост; подходящ жизнен стандарт и социална защита и други. Чрез Конвенцията се дават основните насоки за създаване на национална политика за преодоляване на дълбоката социална изолация на хората с увреждания и осигуряването на равни възможности за тяхното участие в гражданската, политическата, икономическата, социалната и културната област на обществения живот.

По повод транспонирането на Конвенцията в Р. България през последните години се предприемат редица законодателни мерки. В Националната стратегия за хората с увреждания (2016-2020 г.) се цели реализирането на повече мерки за насърчаване на работодателите, които от своя страна да увеличат броя на назначените хора с увреждания, което е обвързано и със създаването на достъпна обществена среда (воден, въздушен, автомобилен, железопътен транспорт). Сред основните приоритети на стратегията могат да се посочат:

- осигуряване на достъпна среда за живеене, до транспорт и транспортни услуги, до информация и до комуникации;
- осигуряване на равен достъп до включваща образователна среда на всички равнища и възможности за учене през целия живот;
- осигуряване на ефективен достъп до качествени здравни услуги;
- осигуряване на условия за заетост на хората с увреждания;
- осигуряване на адекватна подкрепа за живот в общността;
- осигуряване на достъп до спорт, отдих, туризъм и участие в културния живот.

Един от основните инструменти за интегрирането на хората с увреждания във всички области на обществения живот е реализацията им на пазара на труда. Заетостта е свързана с разпоредбите на чл. 27 „Работа и заетост” от Конвенцията за правата на хората с увреждания на ООН (<https://ahu.mlsp.government.bg/portal/document/306>). Основните дейности по изпълнението на този приоритет са насочени към осигуряване на подходящи форми за квалификация и преквалификация, следователно да им бъде осигурен достъп до

образователната система. След проучване на възможностите за заетост на хората с различни видове увреждания се определят и видовете дейности, които могат да бъдат изпълнявани от тях съобразно увреждането им. Изграждането на обучителни центрове или приспособяването на съществуващи такива към обучение на хора с увреждания би спомогнало за по-ефективното им включване на пазара на труда. Не на последно място следва да се стимулират работодателите да провеждат квалификационни и преквалификационни курсове за хора с увреждания, както и те самите да преминават през обучителни курсове за работа с тях (Национална стратегия за хората с увреждания 2016-2020 г.).

Необходимост е създаването на защитена заетост (за хората с тежки и комплексни увреждания), подкрепена заетост (чрез специализираните предприятия и кооперации) и самостоятелна стопанска дейност на хора с увреждания. При подкрепената заетост специализираните предприятия и кооперации могат да осигуряват постоянна заетост на целевата група, като за тази си дейност те ползват данъчни преференции и получават държавни субсидии. За да се подобри ефективността на специализираните предприятия и кооперациите, би следвало държавата да създаде подходящи условия с цел подобряване конкурентоспособността им, като се подобри достъпността, здравословните и безопасни условия на труд и социалният климат (т. 4.2.1., т. 4.2.2. от Национална стратегия за интеграция на хора с увреждания 2016 – 2020).

В разглежданата стратегия е посочена и заетостта в обичайна работна среда, която предполага най-бърза социализация на хората с трайни увреждания, но е най-трудно приложима в условия на криза. За по-висока ефективност е необходимо да се въведе квотен принцип при наемането на работа на хора с трайни увреждания. Европейска иновационна практика е създаването на „социални предприятия за трудова заетост“, които биха могли да бъдат развити и в България. Квотният принцип би могъл да се въведе, както в публичния така и в частния сектор, но за да бъде приет следва да се създадат насърчителни мерки, допълнителни стимули за работодателите с цел приспособяване на работната среда спрямо нуждите на хората с увреждания и осигуряване на по-дългосрочна и качествена заетост (т. 4.2.2.2. от Национална стратегия за интеграция на хора с увреждания 2016 – 2020).

Надомната работа и работата от разстояние са подходящи за трудова реализация на хора, които са с намалена работоспособност. Тази форма на заетост може успешно да се прилага в горепосочените предприятия за хората с увреждания. Този вид трудова дейност според направените изводи в стратегията е една много перспективна форма на труд, особено подходяща за хора с тежки увреждания. Неизбежно работата от разстояние от една страна облекчава и работодателя и работника, но рефлектира негативно върху социалните контакти. Именно хората с увреждания имат нужда от такъв контакт и липсата му ще забави тяхната социална интеграция (4.2.2.3. Национална стратегия за интеграция на хора с увреждания 2016 – 2020).

Хората с увреждания биха могли да развият и самостоятелната стопанска дейност (4.2.3. от Национална стратегия за интеграция на хора с увреждания 2016 – 2020). Тази възможност е реална и трябва да бъде насърчавана, развивана и обезпечена както от държавата, така и от местната власт. Микропредприятията на хората с увреждания биха могли да получат данъчни облекчения и облекчен режим за дейността си. В това число могат да бъдат създадени и по-добри условия за стартиране на самостоятелна стопанска дейност или нейното разширяване.

Още през 2018 г. в проектозакона за хората с увреждания се предвижда предоставянето на всички мерки на подкрепа да се осъществява от един орган, който да подпомага адекватно хората с увреждания и да създава възможност на държавата по-ефективно да организира и координира политиката по приобщаването им. Подчертава се също, че правата на хората с увреждания трябва да се гарантират по начин, който да зачита човешкото им достойнство чрез прилагане на индивидуален подход и оценка на потребностите им.

Потребността от индивидуален подход спрямо хората с увреждания получи правната си регламентация в Закона за хората с увреждания (ЗХУ, в сила от 01 януари 2019 г.). Чрез правомощията, делегирани на дирекциите „Социално подпомагане“ към Агенцията за социално подпомагане, е възможно изготвянето на индивидуална оценка на потребностите, чрез която се изследва функционалните затруднения на човека с увреждане, свързани със

здравословното му състояние и наличието на бариери при изпълнение на ежедневните и други дейности, както и вида на подкрепата (чл. 20, ал 2. ЗХУ). Въз основа на заключенията в индивидуалната оценка на потребностите може да се отпуска месечна финансова подкрепа и/или да се отпускат целеви помощи.

За осъществяване на функциите по насърчаване, защита и наблюдение на прилагането на Конвенцията за правата на хората с увреждания се създаде Съвет за наблюдение. Той осъществява дейността си при спазване на принципите за защита и гарантиране на правата на хората с увреждания; за независимост и публичност; за сътрудничество и взаимодействие с държавните и местните органи и с гражданското общество (чл. 11 от ЗХУ).

Разпоредбата на чл. 14 от ЗХУ регламентира дейностите на Съвета за наблюдение, а именно да:

- изготвя становища, препоръки и предложения до отговорните институции за предотвратяване и преустановяване на нарушенията на правата на хората с увреждания;
- изготвя ежегодни доклади по предприетите действия за прилагането на Конвенцията за правата на хората с увреждания;
- осъществява периодичен преглед и оценка на националното законодателство, практики и проекти на нормативни актове за съответствие с разпоредбите на Конвенцията за правата на хората с увреждания;
- осъществява и други дейности, свързани с насърчаване, защита и наблюдение по прилагането на Конвенцията.

Следваща потребност, която е удовлетворена от законодателя е възможността хората с увреждания да получат шанс да разкрият своя потенциал в реална работна среда. Чрез ЗХУ се въведе „квота“, чиято цел бе гарантиране на заетостта дори и на хората с трайни увреждания в обичайна работна среда. Съгласно тази квота за работодателите с 50 до 99 работници и служители възниква задължението да назначат на работа - едно лице с трайни увреждания, а при 100 и над 100 работници и служители - две на сто от средносписъчния си

състав (чл. 38, ал. 1).⁷ В тази връзка горепосочените работодатели се задължават да пригледат работното място към нуждите на човека с увреждане при неговото наемане, при необходимост, в зависимост от вида и степента на увреждането. Броят на задължително наетите лица бе редуциран от първоначално заложените в проектозакона, тъй като бизнесът не бе съгласен с тези нови свои задължения. Законодателят предвижда освен задължения, така и права за работодателите, които създават производствено звено или сектор, в който работят 5 и повече хора с увреждания. В тези случаи Агенцията за хората с увреждания може да финансира специализираните предприятия и кооперации на хора с увреждания по целеви проекти и програми. Може да се възстановяват 50 на сто от дължимите осигурителни вноски за държавното обществено осигуряване, задължително здравно осигуряване и допълнително задължително пенсионно осигуряване на работещите по трудово правоотношение лица, като средствата се използват за инвестиции, рехабилитация и социална интеграция на хората с трайни увреждания и подкрепящия ги персонал (чл. 50 ЗХУ).

4. Примерен бизнес модел за социално предприемачество на хора с увреждания, свързан със селско стопанство

4.1. Теоретична обосновка

Разработеният „Бизнес модела за социално предприемачество на хора с увреждания, свързани със селско стопанство“, е конструиран на общоизвестни в икономическото познание теории, даващи рамките и обясняващи структурните зависимости и закономерности при формирането на сложни социални модели от такъв мащаб.

Теоретичната обосновка дава възможност за транслиране в бъдещи процеси на достижения на съществуващото към настоящия момент теоретично познание и теоретичната мисъл в областта на веригите за създаване на стойност и планираното поведение както и проверка на тяхната адекватност и валидност в условията на уникално проявление и характер. Тази проверка се налага и е предизвикана за да отговори на крещящи проблеми на хората с ограничени възможности да се придвижват, трудят и с адекватен

⁷ Предвиденият брой за назначаване на хора с увреждания бе от 26 до 50 работници наемане на един човек с увреждане, от 51 до 99 работници - двама, а работодатели с над 100 работници/служители - 2% от списъчния състав.

социален живот в настоящето, които търсят своето решение в бъдеще време поради високата социална цена, която обществото трябва да заплати ако не направи достатъчно инвестиции и няма ясна стратегия за разрешаване на актуални проблеми на съвременното развитие на региони с преобладаващо развитие на селското стопанство.

Основният изследователски въпрос, а оттам и основните задачи, които трябва да се разрешат с разработеният бизнес модел, това е: постигане на оптимално включване на основни факторни условия като човешки капитал, природни условия, усилията на публични институции, неправителствени организации за социално включване на социална група от хора, които имат индивидуално-идентифицирани възможности и сложни за удовлетворяване потребности в резултат на трайни изменения в здравен, психологически и социално-икономически статус.

Проактивното поведение на участниците в целевата група като част от процес за въвеждане в действие на иновативни технологии и социално-икономическа среда за въздействие. Възприемането им като част от етнографските, социални и културни процеси те се съчетават с действията, познанията и уменията на останалите социални партньори има за цел да идентифицира сложността на промените и процесите, на необходимата култура на поведение за осъществяване на активното въздействие и отчитане на влиянието на технологичната промяна, т.нар. „технологичен детерминизъм“.

Социалните и технологични адаптивни процеси, които съпътстват въвеждането на технологиите представляват не само важен елемент на социално-технологичната промяна. Тази промяна би намерила своето пълно проявление само ако се отчетат и ефектите от тяхното въвеждане и активно приложение. Поради тези причини изследването на промяната не трябва да се концентрира само на нивото на участниците в целевата група, но и ежедневието, опитът и разбиранията на хората са поставени в контекста на ясно проявени, по-широки културни и обществени нива и връзки.

4.2. Теория за интеграция на информацията

Теорията за интеграция на информацията, разработена от Norman Anderson (1968), в която той изследва и „моделира процесът на интегрирането от човека на информация от

множество източници за да направи цялостна преценка. Теорията предлага три функции. Функцията за оценяване $V(S)$ е емпирично получено картографиране на стимули в интервална скала. Тя е уникална до интервална трансформация ($y = ax + b$). Интеграционната функция $r = I\{s_1, s_2, \dots, s_n\}$ е алгебрична функция, съчетаваща субективните стойности на информацията. „Когнитивна алгебра“ се отнася до класа на функциите, които се използват за моделиране на интеграционния процес. Те могат да бъдат добавяне, осредняване, претеглено осредняване, умножаване и т.н. Функцията за производство на отговор $R = M(r)$ е процесът, чрез който вътрешното впечатление се превръща в явен отговор“.

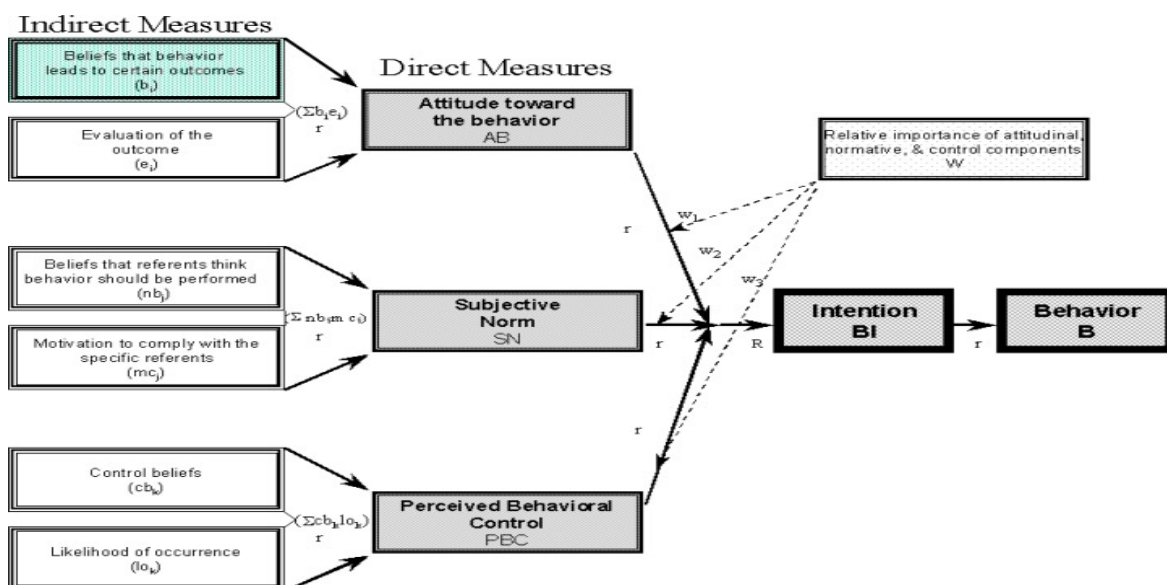
Теорията за интеграция на информацията се различава от другите теории, тъй като тя не е издигната на принципа на последователност като баланс или съгласуваност, а по-скоро разчита на алгебрични модели. Теорията се нарича функционално измерване, тъй като тя може да осигури валидирани стойности на мащаба на стимулите.

4.3. Теория на планираното поведение

Теорията за планираното поведение е разработена от Martin Fishbein and Icek Ajzen (1977) като подобрене спрямо теорията за информационната интеграция. Има две важни промени. Първо, обосноваването действия добавят още един елемент в процеса на убеждаване, поведенческо намерение. Вместо да се опитват да прогнозира нагласи, както и теорията за информационната интеграция (и няколко други), обосноваването действие е изрично загрижено за поведението. Тази теория обаче признава, че има ситуации (или фактори), които ограничават влиянието на отношението върху поведението. Например, ако нашето отношение ни кара да искаме да излезем на среща, но нямаме пари, липсата на пари ще попречи на нашето отношение да ни накара да отидем на среща. Ето защо, „Разумно действие“ прогнозира поведение на поведение, компромис между спирането на прогнозите за нагласите и действителното прогнозиране на поведението. Тъй като разделя поведението на поведение от поведение, разумното действие обсъжда и факторите, които ограничават влиянието на нагласите (или поведението) върху поведението.

Относително малко се знае за интегрирането на настроенията на хората, свързани с страха, и техните очаквания за стресови събития. Това изследване използва теорията за интеграция на информацията изучава как се интегрират чувствителността на тревогата и събитията, за да се определи тяхната социална тревожност. Авторите на теорията са провели три проучвания - две с университетски студенти и едно с клинични пациенти с тревожност, в които участниците получиха множество сценарии на социално смущаващо събитие, всяка от които представлява различна вероятност за събитие, от която произтичат субективните очаквания. Независимите променливи включват чувствителност към тревожност (ниска, умерена, висока) и очаквана честота на събитията (ниска, средна, висока, без вероятностна информация). Участниците бяха помолени да посочат тревожността си (зависима мярка) във всяко очаквано състояние в този 3×4 смесен, квази-експериментален дизайн. Резултатите от всичките три проучвания показват, че чувствителността към тревожност и очакваната честота на събитията са интегрирани допълнително, за да предизвикат социална тревожност. Допълнителните резултати и техните последици за лечението на разстройства, свързани с тревожност, също се обсъждат.

Фигура 1. Връзки между променливите в теорията на планираното поведение

Източник: Paterson, R. R. (2001). Using the Theory of Planned Behavior as a Framework for the Evaluation of a Professional Development Workshop. Journal of Microbiology & Biology Education

Според Fishbein & Ajzen (1977), които добавят концепцията за самоефективност, ние можем да действаме ефективно и упражняваме известен контрол върху събитията, които влияят върху нашия живот, т.е. установява връзката с „Теорията на разумното действие“. Тази теория подчертава ролята на възприемания поведенчески контрол като влияние върху поведенческите намерения и действителното поведение. Авторите твърдят, че контролните вярвания са важни детерминанти на възприемането на поведенческия контрол и са изключително важни за разбирането на мотивацията - доверието (или липсата) на способността им да следват необходимото поведение може да бъде критичен фактор за това дали те решат да адаптират поведението и да приемат дали са успешни в изпълнението си. Ако един индивид например смята, че не можете да откаже тютюнопушенето, вероятно никога няма да опита да го направи.

4.4. Теория на Портър за веригите за създаване на стойност

Основната организационна теория, на която се основава нашият бизнес модел, е „Теорията за веригите за създаване на стойност“ с автор Майкъл Портър (1985). Идеята за веригата за създаване на стойност се основава на производствения анализ върху икономическите агенти, идеята да се види една производствена или за услуги организация функционира като система, съставена от подсистеми, всяка от които има входове, процеси на трансформация и резултати. Вложенията, процесите на преобразуване и крайните продукти или услуги включват придобиването и потреблението на ресурси - финансов ресурс, разходи за труд, материали, оборудване, сгради, земя, администрация и управление. От това как се извършват дейностите по веригата за създаване на стойността, зависи делът на разходите и оказва пряко влияние върху печалбите.

Активно функциониращите организации участват в стотици, дори хиляди дейности в процеса на преобразуване на входящите ресурси в продукти. Тези дейности могат да бъдат класифицирани като основни или помощни дейности, които всички предприятия трябва да предприемат под някаква форма.

Според теорията на Майкъл Портър (1985) основните дейности са:

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

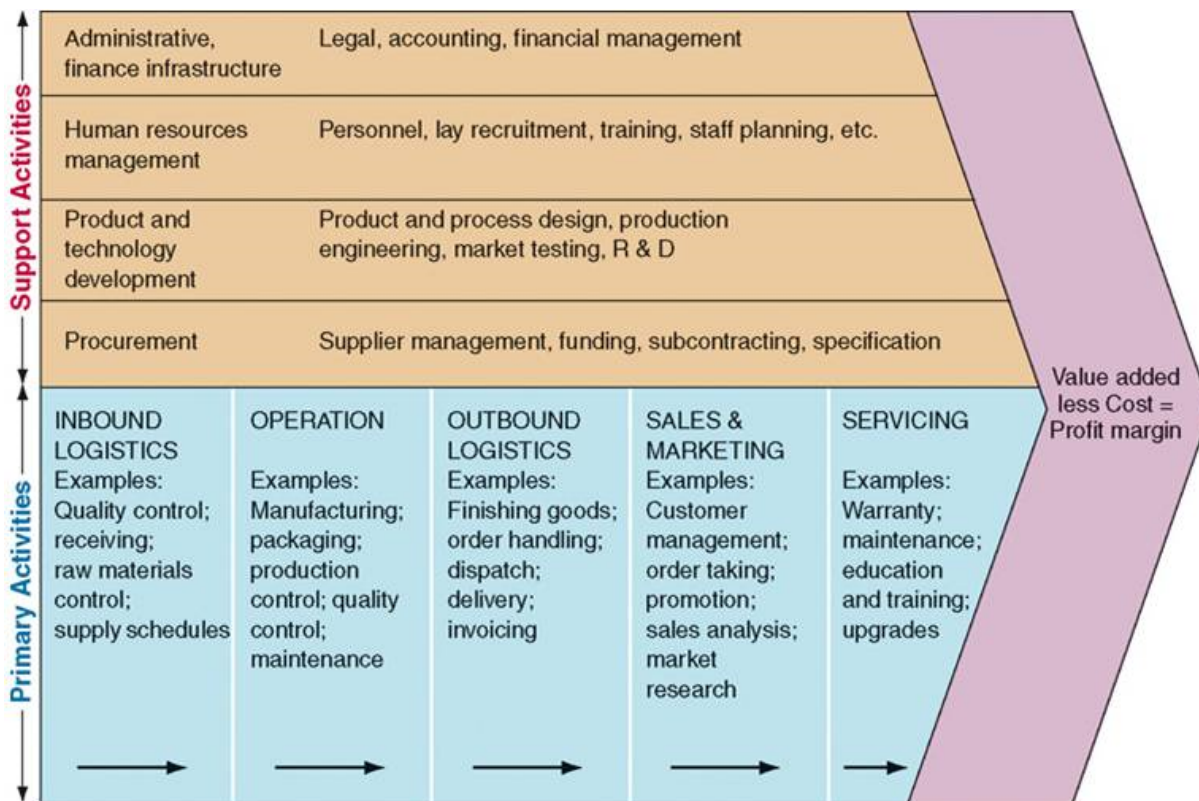
- входяща логистика - включва връзки с доставчици и всички дейности, необходими за получаване, съхраняване и разпространение на материали;
- операции - всички дейности, необходими за трансформиране на суровините в продукти (услуги и продукти);
- изходяща логистика - включва всички дейности, необходими за събиране, съхраняване и разпространение на продукцията;
- маркетинг и продажби - дейностите за информиране на купувачите за продукти и услуги, внушаващи на купувачите необходимостта да ги закупят и/или улесняват закупуването им;
- услуга - включва всички дейности, необходими за запазване на продукта или услугата за нейната ефективна експлоатация за купувача, след като бъдат продадени и доставени.

Спомагателни или опосредстващи основните дейности на фирмите са:

- доставки - придобиването на ресурси или активи за производствените потребности на фирмата;
- управление на човешките ресурси - се състои от всички дейности, свързани с проучването, набирането, назначаването, обучението, развитието, компенсирането и (ако е необходимо) освобождаването на персонала;
- технологично развитие - се отнася до оборудването с хардуер, софтуер, процедурите и изграждането на техническите познания, които са необходими за преобразуването на входящите във фирмите продукти;
- административна инфраструктура - обслужва нуждите на компанията и обединява различните ѝ части, тя се състои от функции или отдели като счетоводство, правни, финансови, планиране, комуникации и сигурност, осигуряване на качеството и общо управление;
- обществени поръчки: придобиването на стоки, услуги или произведения от външен източник с основен принцип търговото начало.

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

Фигура 2. Оценяване по себестойност

Източник: <http://logisticsglobal.blogspot.com/>

4.5. Клъстерна теория

През последните две десетилетия клъстерите като форма на икономически образования получиха значителна популярност. Европейската комисия е оценила тяхното предимство като конкурентна структура и периодично промоцира програма за финансиране на клъстерни образования в приоритетни отрасли. Поради това през последните десетилетия се засилва интересът към ролята на клъстерите обединения и тяхното местоположението в глобалната икономика. Икономистите са съгласни, че клъстеризирането и концентрирането на индустрии в специфичните географски райони е ключов двигател на регионалното и националното благоденствие. Потенциалът ролята на правителствата за улесняване на този процес е била обект на засилен интерес към тях последните години. Това обещаващо

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

развитие води до високи икономически разходи на властите постигане на устойчив икономически растеж и независимост дори в днешния глобализиран свят с повишена факторна мобилност като човешки капитал, физически капитал и информация. То се оказва, че е по-важно от всякога да се намира в силно развит клъстер. Правителствата и фирмите се опитват да координират усилията си в клъстерни инициативи за разработване на конкурентно предимство на световния пазар. Нациите и регионите се концентрират върху развитието високо специализирани умения и знания, за да се създаде трайно конкурентно предимство за икономиката. Като реакция на продължаващия процес на глобализация фирмите са принудени да намерят място в добре развитите клъстери, за да повишат своята иновация и производителност.

Достатъчно обяснение на феномена на фона на процесите на обединяване може да се намери на база проучване на четирите най-често масово анализирани концепции за клъстерната теория на Porter (1998), Sölvell, Ö., Lindquist, G., & Ketels, C. (2003), Weber (1929) and Krugman (1991). Последователен в своето определение за клъстер, който е „географски близка група взаимосвързани дружества и свързаните институции в определена област, свързани помежду си и допълващи се“. Това е само силно синтезираната версия на определението. Какъв е клъстерът и как функционира той може да бъде обобщено в следните две точки:

- елементи които съставляват клъстер;
- взаимосвързаност за производството, растежа, иновациите и конкурентоспособността.

Според авторите на теорията в клъстерната структура може да се включат още доставчици на специализирани вложения, доставчици на специализирани инфраструктура, клиенти, фирми в България промишлености, свързани с умения, технологии или общи входове. И накрая, много клъстери включват правителствени и други институции - като университетите, агенции за създаване на стандарти, мозъчни тръстове, професионални доставчици на обучение и търговски асоциации, които предоставят специализирано обучение, образование, информация, научни изследвания и техническа поддръжка.

5. Изводи и препоръки

Днес социалният подход към живота и дейностите на хората с увреждания е съществена част от актуалните социални политики в национален и регионален мащаб. Социалното предприемачество в областта на селския туризъм е от съществено значение и трябва да бъде национален стратегически приоритет за страната, тъй като осигурява създаване на работни места и заетост за сегменти от обществото, които са трайно безработни, лица с увреждания, бездомни, младежи в риск и жени, дискриминирани по полов признак. То е алтернативна възможност за осигуряване на заетост за хората в неравностойно положение. Разглеждайки предприемачеството през призмата на земеделието може да се посочи, че основната цел е търсене на възможности за интегриране на хората в неравностойно положение и осигуряване на достоен и по-висок стандарт на живот.

Практиката в България показва, че съществуват организации, които развиват социално предприемачество. Съществуват редица предпоставки, които благоприятстват развитието на социалното предприемачество в България:

- широта в тълкуването на понятието, което осигурява гъвкавост и възможност за разгръщане на дейността в различни форми;
- данъчно облекчение за стопанските субекти, практикуващи социално предприемачество;
- нестопанските организации също имат социални функции, като често имат водеща роля при осигуряване на подкрепа на уязвимите групи при сравнително облекчени условия.

Наред с възможностите, съществуват и редица бариери, които спъват развитието на социалното предприемачество и като такива могат да се посочат:

- целевата група, с която се работи е уязвима по своята същност. Това изисква време и допълнителни усилия, за да успее организацията конкурентно да догони другите производители/доставчици на услуги;
- липсва специфична стимулираща държавна политика, която да подпомага развитието на социалното предприемачество;

- нестабилна пазарна ситуация - липсва подкрепа за устойчивост на дейностите. Това пряко касае малкия бизнес, който е силно зависим от програми на външни донори, които са краткосрочни и с коренно различни приоритети;
- липсват дългосрочни програми, насърчаващи подкрепената и защитена заетост. Съществуващите не обхващат всички уязвими групи;
- силно ограничен достъп до финансиране на социалното предприемачество, тъй като рисковото финансиране почти не е развито, а предприемачите търсят възвръщаемост на инвестициите. Национално грантово финансиране почти липсва.

С оглед постигане на баланс за равнопоставено участие на пазара на труда на групите в риск са набелязани някои политически мерки в България, които са съобразени с целите на Лисабонската стратегия. Основните приоритетни дейности, които могат да се реализират са насочени към програми за заетост за определени категории в неравностойно положение, включващи интеграция на хората в селското стопанство чрез засилване на социалното предприемачество. Предизвикателство пред държавата и самите хора с увреждания е реализацията им на пазара на труда и то чрез развиване на самостоятелна стопанска дейност. Днес социалният подход към живота и дейностите на хората с увреждания е съществена част от актуалните социални политики в национален и регионален мащаб.

Необходимо е да се насочи фокусът и към програми за социални иновации в селските райони. Редица фактори влияят стимулиращо, в това число:

- диверсификацията на местните икономики;
- продължаващата нужда от технологичен напредък при производството на храни;
- атрактивността на селските региони за свободните предприемачи;
- тенденции, насърчаващи малкия бизнес да се локализира в селските региони;
- усилия в подобряване на инфраструктурата и достъпността на селските райони;
- сериозен интерес към екопроизводството и екоиновационния сектор и други.

Не трябва да подценяваме и пречките, които стоят пред развитието на иновациите в селските райони:

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

- липсата на качествена инфраструктура за ширококоловозен достъп;
- относително слабата икономическа основа, малкото на брой бизнеси и липсата на кълстеринг, които възпрепятстват трансфера на знания, изграждането на мрежи и осигуряването на конкурентоспособност на социалните предприятия;
- липса на висококвалифицирани кадри и миграция на младите хора от селските региони.

Социалното фермерство е също възможност, която създава условия за заетост на хора от уязвими групи. В България съществува потенциал за развитие на социалното предприемачество поради подходящите природно-климатични условия; съществуващите традиции в земеделското производство; необходимостта от подобни дейности за разрешаване на проблемите на различните обществени групи със специфични нужди; наличието на финансови ресурси за стартиране и развитие на този тип дейности. Въпреки това социалното фермерство е съвсем в начален стадий на развитие и е почти непознато. Причините за слабото разпространение на социалното фермерство могат да се открият в следните насоки:

- липса на информираност от страна на институциите, организациите и бизнеса за важноста и потенциала на социалното земеделие;
- липса на адекватна държавна политика за стимулиране и популяризиране на социалното фермерство;
- липса на изградени мрежи и кооперации в селските региони;
- недостатъчно развити структури на селските райони, насърчаващи прилагането на алтернативни модели за заетост и използване на многофункционалното земеделие като източник на приходи за уязвимите групи и други.

Политиката по заетостта търпи развитие и качествено подобрение по отношение на планиране, финансиране, мониторинг и други, но трябва да се предприемат и допълнителни мерки за осигуряване на координацията между социалната и данъчната политика и политиката по заетостта, за да се предложат достатъчно стимули за търсене, приемане и задържане на работа, както и предоставяне на възможности за работа на хора в

неравностойно положение. Политиката трябва да върне хората, които получават социални помощи, обратно на работа, както и да доведе до разкриване на повече и по-добри работни места. В това отношение са необходими повече действия за намаляване на неформалната заетост. Необходимо е специално внимание за подобряване обхвата и качеството на различните съществуващи възможности за обучение, както и провеждането на разяснителни кампании.

Основните направления на работа на МТСП по разкриване на работни места и заетост на хора в неравностойно положение включват:

- осигуряване на заетост на безработни лица с трайни увреждания в трудоспособна възраст, включително чрез гъвкави форми на заетост, на първичния пазар на труда и по програми за заетост с оглед преодоляване на социалното им изключване и пълноценното им интегриране в обществото, разнообразяване на стимулите за работодателите за наемане на хора с увреждания и приспособяване на работната среда спрямо нуждите им, въздействие върху нагласите и стереотипите на работодателите по отношение наемането на хора с увреждания;
- осигуряване на достъп до финансови средства и възможности за започване на самостоятелна стопанска дейност;
- създаване на предпоставки за водене на самостоятелен, независим живот от хората с увреждания чрез осигуряване на достъпна архитектурна среда, достъпен транспорт, информация и комуникация, както и адаптиране на работното място, специализирано трудово посредничество, осигуряване на помощни средства, приспособления, съоръжения и медицински изделия.

Проучванията показват, че през последните години в малките населени места на някои европейски страни се налага моделът на социалните предприятия, комбиниращи ограничено земеделско производство със селски туризъм. В тази връзка в България според плана за действие на Стратегията за развитие „Европа 2020“ са заложили и се изпълняват редица мерки в подкрепа на лица в неравностойно положение, като Операция „Активно

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

включване“; Операция „Подкрепа за лица с увреждания“, Операция „Равни шансове“, операция „Равни шансове“ и Операция „Нов шанс за социално включване“.

Анализът и оценката на състоянието на социалното предприемачество, свързано със селското стопанство, свидетелства за нерешени въпроси, чиито отговори зависят изцяло от прецизното идентифициране на проблемите и предизвикателствата пред социалното предприемачество в селското стопанство, разпознаване на социалните, културните и правните потребности на хората с увреждания и търсене на адекватни решения и прилагане на мерки, съобразно специфичните потребности на хората в неравностойно положение. Работата в тази насока не трябва да е плод на самоинициатива и хуманно отношение към този обществен сегмент, а е необходимо да се търси държавна подкрепа, както и да се прилага чуждия опит и добри практики в областта на социалното предприемачество.

Списък на използваната литература

На български

- Владимирова, К. (2009). Стратегическо управление на човешките ресурси. София: НБУ;
- Петров, М. (2014). Интеграция на хората с увреждания на пазара на труда. Състояние и тенденции за развитие – Научни трудове на Русенския университет, том 53, серия 5.1. с. 34 – 38;
- Славянска, В., & Димитрова, В. (2016). Социалното фермерство като инструмент за трудова интеграция. Годишник на ВУАРР, том 4, 249-273;
- Стоева, Б., & Костадинова, В. (2004). Хората с увреждания и техните права в Европейския съюз - България и нейните „невидими“ граждани. София;
- Терзиев, В., & Арабска, Е. (2017). Социалното развитие на предприемачеството в България. Available at SSRN: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3149045>;
- Тодорова, Т. (2014). Социалните предприятия в България - иновативен модел за заетост и социално включване. Информационен бюлетин по труда, бр. 8, с. 23-31;
- Тюлеоглуева, Т. (2015). Националните политики в защита на правата на хората с увреждания (в контекста на конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания). Научни трудове на Русенския университет, том 54, серия 7, 177-183;

На латиница

- Alter, K. (2007). Social Enterprise Typology. Virtue Ventures LLC - http://realworldbank.com/wpcontent/uploads/2012/03/Social_Enterprise.pdf;
- Ajzen, I., & Fishbein, M. (1980). Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior. Englewood Cliffs, NJ: Prentice- Hall;
- Anderson, N. H. (1968). A Simple Model for Information Integration. In R. P. Abelson, E. Aronson, W. J. McGuire, T. M. Newcomb, M. J. Rosenberg, & P. H. Tannenbaum (Eds.). Theories of Cognitive Consistency: A Sourcebook, Chicago: Rand McNally;
- Borzaga, C., & Loss, M. (2002). Work integration social enterprises in Italy. Trends and issues. EMES, Working Papers, no. 02;
- Davister, C., Defourney, J., & Gregoire, O. (2004). Work integration social enterprises in the European Union: An overview of existing models. EMES, Working Papers, no. 04;
- Defourny, J., & Nyssens, M. (2008). Social Enterprise in Europe: Recent trends and developments, EMES, Working Papers, no. 08 - http://www.emes.net/fileadmin/emes/PDF_files/News/2008/WP_08_01_SE_WEB.pdf;
- Di Iacovo, F. (2008). Social Farming: Dealing with Communities Rebuilding Local Economy. Rural Futures: Dreams, Dilemmas, Dangers. UK: University of Plymouth;
- Di Iacovo, F., & O'Connor, D. (2009). Supporting Policies for Social Farming in Europe: Progressing Multifunctionality in Responsive Rural Areas. ARSIA;

- Dupré, D., & Karjalainen, A. (2003). Employment of disabled. People in Europe in 2002. Statistics in focus. Population and social conditions. Theme 3–26, Eurostat;
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1975). Belief, attitude, intention, and behavior. Reading, MA: Addison-Wesley;
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1977). Belief, attitude, intention, and behavior: An Introduction to Theory and Research. *Philosophy and Rhetoric* 10 (2): 130-132;
- Foti, V., Giudice, V., & Rizzo, M. (2014). Relationship system analysis in social farming: The role of "Sicilian Social Farm Network". *Quality – Access to Success*, 15(1), 62-68;
- Klooren, M. (2012). Estonian rural network experiences with social farming. Social entrepreneurship - New possibilities for the rural areas. Lithuania, Trakai;
- Krugman, P. (1991). Geography and trade. Cambridge: MIT Press;
- Paterson, R. R. (2001). Using the Theory of Planned Behavior as a Framework for the Evaluation of a Professional Development Workshop. *Journal of Microbiology & Biology Education*.
- Porter, M. E. (1985). Competitive Advantage. Ch. 1, pp. 11-15. The Free Press. New York;
- Porter, M. E. (1998). On competition. Boston: Harvard Business School Press;
- Pruteanu, E., Furdui, L., & V Șerbu. 2012. Cooperation – the future of peasant farms in Romania, *Quality – Access to Success*, 13 (3): 801-808;
- Raudsaar, M., & Kaseorg, M. (2013). Social Entrepreneurship as an Alternative for People with disabilities. *GSTF Journal on Business Review (GBR)*, 2(3), 120-125.
- Sölvell, Ö., Lindquist, G., & Ketels, C. (2003). The cluster initiative green book. Retrieved October 11, 2009, from The Cluster Initiative Green book: www.cluster-research.org;
- Soo, K. (2009). Survey of the Persons with disabilities and the Care Load of their Family Members. Tallinn: Ministry of Social Affairs, 52;
- Weber, A. (1929). Theory of the location of industries. Chicago: University of Chicago Press.

Правни документи и интернет източници

- National Cooperative Law: Bulgaria - <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134696966>;
- Central Cooperative Union: Bulgaria - <https://www.cks.bg/>;
- National Union for Agricultural Cooperatives in Bulgaria - <http://nszkb.com/>;
- National Union of Worker Producers Cooperatives Bulgaria - <http://www.uniontpk.com/>;
- Council of Ministers, Portal for Public Consultations: Strategic Documents - <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=889>;
- Economic and Social Council in Bulgaria - <https://esc.bg/>;
- Abikasi. Tallinna Parim Puhastusteenused Firma - <http://www.abikasi.ee/>;
- Think Kooliteskus - <http://www.think.ee/?doc=54>.
- INCLUFAR: Inclusive Farming - <http://www.inclufar.eu/en/>;
- Sofi Project. Social Farming, Social Impact - <https://sofiproject.org/>;
- <https://www.steiermark.com/en/>;
- Agricolturi Italiani Toscana - <https://www.ciatoscana.eu/home/>;

- United Nations Human Rights: Universal Declaration of Human Rights - https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/blg.pdf, <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=blg>
- CONVENTION on the Rights of Persons with Disabilities, ratified by a law adopted by the 41st National Assembly of the 26.01.2012 as per State gazette, Issue12, 10.02.2012 г. Issued by the Ministry of Labor and Social Policy, as per State Gazette, Issue 37, 15.05.2012, in force since 21.04.2012;
- Publications Office of the EU - www.publications.europa.eu;
- National Network for Childfren in Bulgaria – www.nmd.bg;
- Official Gazette of the EU (in Bulgarian): Lisbon Strategy – www.eurlex.europa.eu;
- National Report on the Strategies of Social Protection and Social Inclusion of the Republic of Bulgaria 2006-2008 - <https://www.mlsp.government.bg/>;
- Mobility and Integration of People with Disabilities. (2011). European Parliament Resolution of 25 October 2011 on Mobility and Integration of People with Disabilities and the European Disability Strategy 2010-2020 - <https://eurlex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/>;
- Ministry of Labour and Social Policy: Social Inclusion - www.mlsp.government.bg/sotsialno-vklyuchvane;
- Updated Strategy on Employment in the Republic of Bulgaria 2013-2020 - <https://www.mlsp.government.bg/uploads/1/zakoni/stratzaetost-2013-2020.doc>;
- European Semester National Reformprogramme Bulgaria 2018 - <https://ec.europa.eu/>;
- Social Enterprises in Bulgaria - www.socialenterprise.bg/docs/conference;
- National Federation of Employers of Disabled People – www.nfri.bg;
- United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities - <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1138&langId=bg>
- European Strategy for Persons with Disabilities 2010-2020 - <https://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0636:FIN:bg:PDF>;
- British Council: Bulgaria: People with Disabilities - <https://www.britishcouncil.bg/programmes/society/media-diversity/disabilities>;
- Law on Intergation of Persons with Disabilities - www.lex.bg/laws/ldoc/2135491478;
- Report on: General Bill on People with Disabilities Bill on Integration of People with Disabilities № 302-01-50 / 15.10.2003, submitted by the Council of Ministers and Bill on Equality of People with Disabilities №354-01-103 / 29.10. 2003, submitted by Aneli Chobanova and a group of MPs.
- Law on Persons with Disabilities - <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2137189213>;
- Employment Agency in Bulgaria - www.coe.int/bg/web/compass/disability-and-disablism;
- First Projection of Movie for Blind People in Bulgaria - <https://offnews.bg/kultura/za-parvi-pat-v-bulgaria-prozhektiraha-film-za-nezriashti-hora.html>;
- Linguee Dictionary - <https://bg.linguee.com/>;
- Bulgarian News Channel - <http://parasportclub.org/>;
- Haskovonet: an Article about the People with Disabilities - <http://www.haskovo.net/news/208559/khorata-s-uvrezhdaniya-s-kontsert-v-mladezhkiya-poluchikha-podartsi-otobshchinata>;

The aim of the AGRI-ABILITY project is to promote the successful and competitive social entrepreneurship of people with disabilities in rural areas. For this purpose, in the framework of the project: (1) the framework and opportunities for activity in the agricultural and agritourism sector will be analyzed, (2) workshops and field exercises will be carried out for the training and development of skills.

- Dancing Wheels Formation - http://www.dancingwheels-bg.org/about_us_bg.html.
- Providing Accessible Environment for Persons with Disabilities - <http://drugi.dokumentite.com/art/osigurqvane-na-dostypna-sreda-za-hora-s-uvrejdaniq/85077;>
- Strategy for Providing Equal Opportunities for Persons with Disabilities 2008-2015 - <https://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=604;>
- Agency for People with Disabilities - [https://ahu.mlsp.government.bg/home/;](https://ahu.mlsp.government.bg/home/)
- Convention of the Rights of the Persons with Disabilities - <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135791921;>
- National Strategy for Persons with Disabilities 2016-2020 - <https://www.mlsp.government.bg/uploads/1/strategia.doc>
- Check the link: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134664704>.
- Check the link: <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/213579192>.
- National Program for Development of Physical Training and Sport 2013-2016 - <https://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=4058>.